

dēcolouize hellás

DUŠAN I. BJELIĆ

**ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΚΑΙ ΜΑΥΡΟΣ
ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ
ΤΗΣ ΛΕΥΚΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 7 **ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΛΟΤΥΧΟΣ (VANGELIS CALOTYCHOS)**
Εισαγωγή στο έργο του Dušan Bjelić
- 15 **DUŠAN BJELIĆ**
Μαύρος μαρξισμός, φυλετικός καπιταλισμός
και το σύμπλεγμα Βαλκανίων-Ανατολικής
Μεσογείου
- 52 Βιογραφικά

Dušan I. Bjelić

ΜΑΥΡΟΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ, ΦΥΛΕΤΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Ο μαύρος ριζοσπαστισμός είναι άρνηση του δυτικού πολιτισμού.
CEDRIC J. ROBINSON

Η δημοσίευση του βιβλίου του Cedric Robinson *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition* (Μαύρος μαρξισμός: Η δημιουργία της μαύρης ριζοσπαστικής παράδοσης) προκάλεσε «σοκ και δέος» για την αναλυτική σκέψη στις τάξεις των ευρωπαϊκών και βαλκανικών σπουδών. Το βιβλίο αναλύει την Ευρώπη μέσα από τον φακό της Μαύρης Ριζοσπαστικής Παράδοσης (ΜΡΠ), μιας παράδοσης που δεν προήλθε από τον ευρωπαϊκό ανθρωπισμό, αλλά από τον αγώνα για αναγνώριση της αφρικανικής ανθρωπινότητας ενάντια στον ευρωπαϊκό ρατσισμό. Η ΜΡΠ δεν αντιλαμβάνεται τον καπιταλισμό απλώς ως έναν επαναστατικό τρόπο παραγωγής, αλλά, πρώτα και κύρια, ως την ανθρωπολογική καταστροφή της οικοδόμησης του ευρωπαϊκού πολιτισμού πάνω στην εμπορευματοποίηση της δουλείας. Βλέποντας την Ευρώπη από τα χαρακώματα στα οποία ο καπιταλισμός ιδιοποιήθηκε την εργασία ως δουλεία, ο *Μαύρος μαρξισμός* εντοπίζει τις απαρχές του παγκόσμιου φυλετισμού στη Δύση, ενώ μετατοπίζει τις απαρχές του καπιταλισμού ως φυλετισμού έξω από τη Δύση, στη μεσαιωνική ενδοχώρα των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Από μια τέτοια θέση ριζικής ασυμμετρίας με τις εκτιμήσεις του κυρίαρχου ευρωπαϊκού κανόνα, η ΜΡΠ υποστηρίζει ότι θα πρέπει να δοθεί βαρύτητα στην κριτική ανάλυση των συνθηκών της απανθρωποποιη-

décolonize hellás

μένης παραγωγής της Δύσης ως πολιτισμού φυλετικού καπιταλισμού, και όχι στην αυτοαναπαράστασή της.

Το άρθρο αυτό εξετάζει μια δυνατότητα ανασχεδίασης της σχέσης των Βαλκανίων με την Ευρώπη μέσα από τον φακό του *Μαύρου μαρξισμού*. Προς τον σκοπό αυτό ερωτώ: Πώς μπορούν να αναλυθούν τα Βαλκάνια και η σχέση τους με την Ευρώπη όχι μέσα από τον οικουμενικό κανόνα της μη φυλετικής νεωτερικότητας, αλλά από την ιδιαιτερότητα της μαύρης προοπτικής; Μια τέτοια δυνατότητα ενυπάρχει στο κενό που δημιουργείται ανάμεσα στον συμβολικό αποκλεισμό τον οποίο επιφυλάσσει για τον μεσαιωνικό χώρο των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου η οντολογία της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας και στη συμπερίληψη του μεσαιωνικού αυτού χώρου στο εγχείρημα του *Μαύρου μαρξισμού* ως ιστορικού τόπου του φυλετικού καπιταλισμού. Στον *Μαύρο μαρξισμό*, η ιστορία αυτή θεωρείται ότι αποτελεί το άμεσο προηγούμενο της διατλαντικής δουλείας. Η ιστορική αυτή συμπερίληψη μπορεί να τερματίσει οριστικά τη συνθήεια των Βαλκανίων μελετητών να βλέπουν τα Βαλκάνια σύμφωνα με τους τρόπους με τους οποίους η Ευρώπη βλέπει τον εαυτό της, με όλες τις προκαταλήψεις της. Η κατάρρευση των βαλκανικών υπαρκτών σοσιαλισμών και οι εθνοτικοί πόλεμοι στη Γιουγκοσλαβία τη δεκαετία του '90 ανανέωσαν τους παλιούς γεωπολιτικούς λόγους που έβλεπαν στα Βαλκάνια μια ουσιοποιημένη, άχρονη γεωγραφία «βαλκανοποίησης». Επηρεασμένοι από τον *Οριενταλισμό* του Edward Said, Βαλκάνιοι μελετητές άρχισαν να εξετάζουν κριτικά τη δυτική λογοθετική ηγεμονία στον ορισμό των Βαλκανίων ως εσωτερικής «Ανατολής» της Ευρώπης (Bakić-Hayden [1995]· Bakić-Hayden – Hayden [1992]· Gourgouris [1996]· Todorova [1997]· Goldsworthy [1998]). Παρότι αυτό ήταν ένα σημαντικό βήμα απομάκρυνσης από τον κυρίαρχο «εθνικό κανόνα» (Liakos [2013]), οι κριτικές μελέτες των Βαλκανίων παρέμειναν περιορισμένες στο παράδειγμα της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Αντί να βασιστούν στην ιστορία της δουλείας και του καπιταλισμού για να δώσουν βαρύτητα στην παραγωγή της Δύσης στα Βαλκάνια, αυτές οι κριτικές μελέτες εστίαστηκαν στο πρόβλημα της αναπαράστασης των Βαλκανίων από τη Δύση. Ο σκοπός του παρόντος κειμένου, επηρεασμένος από τον *Μαύρο μαρξισμό* και υπό το πρίσμα των παρατηρήσεων του Robinson σχετικά με την ιστορία της δουλείας στην περιοχή, είναι να αξιολογήσει κριτικά αυτούς τους λόγους περί βαλκανικής αποικιακότητας. Για τον σκοπό αυτό, θα ξεκινήσω με τη λογοθετική ανάλυση και κατόπιν θα προχωρήσω σε μια ιστορική περιγραφή του φυλετικού καπιταλισμού της περιοχής και της ιστορικής του σχέσης με την αποϊ-

κιακή δουλειά, που αμφότερα αποτελούν προϋποθέσεις για την παραγωγή της Ευρώπης ως Δύσης.

«Φυλάκιση σε ένα πεδίο λόγου» και το ζήτημα της βαλκανικής αποικιακότητας

«Η Ευρώπη βρίσκεται *στη θεωρία*», διακήρυξε ο Roberto M. Dainotto, «και είναι άρρηκτα δεμένη με αυτήν» (2007, σελ. 19). Για την Ευρώπη *στη θεωρία*, η «βαλκανοποίηση» είναι ένα αποκείμενο σημαίνον. Η δυσχερής αυτή θέση προκάλεσε την άνοδο του πεδίου των κριτικών σπουδών των Βαλκανίων, ενόσω –και ως απάντηση στο ότι– τα δυτικά μέσα μαζικής ενημέρωσης αναπαριστούσαν τους εθνοτικούς πολέμους στη Γιουγκοσλαβία σαν να ήταν συνώνυμοι με τα ίδια τα Βαλκάνια. Δύο στοιχεία ξεχωρίζουν στο νέο αυτό πεδίο σπουδών: Πρώτον, αυτοί οι κριτικοί λόγοι δεν αναδύθηκαν μέσα από τα Βαλκάνια, αλλά στα κέντρα της παγκόσμιας εξουσίας, από μια βαλκανική ακαδημαϊκή διασπορά που απέκτησε ειδικευση στις μεταποικιακές σπουδές, στις πολιτισμικές σπουδές, στον φεμινισμό και στον μεταδομισμό σε πανεπιστήμια των ΗΠΑ και της Δυτικής Ευρώπης. Δεύτερον, στην πλειονότητά τους, αυτοί οι κριτικοί λόγοι διαφέρουν από τον κυρίαρχο εθνικό κανόνα των εθνικών ιστοριογραφιών των Βαλκανίων. Εστιάζονται στην παγκόσμια λογοθετική ηγεμονία της Δύσης και στους τρόπους με τους οποίους εκείνη εμφανίζει τα Βαλκάνια ως μια άχρονη γεωγραφία. Κάποιες σημαντικές και καινοτόμες έννοιες, συγκροτητικές του σημερινού πεδίου των βαλκανικών σπουδών, είναι οι εξής: «φωλιασμένος οριενταλισμός», «βαλκανισμός» και «κρυπτοαποικιακότητα».

Η διατύπωση περί «φωλιασμένου οριενταλισμού» από τη Milica Bakic-Hayden (1995) ήταν η πρώτη λογοθετική απόπειρα να αξιοποιηθεί ο οριενταλισμός του Said για να αρθεί η υποστασιοποίηση που επιφέρει στην περιοχή ο οριενταλισμός. «Ενώ τα γεωγραφικά όρια της “Ανατολής” έχουν αλλάξει μέσα στην Ιστορία», γράφει η Bakic-Hayden, «η έννοια της “Ανατολής” ως “άλλης” έχει παραμείνει λίγο πολύ απaráλλαχτη» (1995, σελ. 917). Ενώ η ίδια συμφωνεί με το επιχείρημα του Said ότι ο οριενταλισμός αφορά τη Δύση, καθώς διευθετεί και επικυρώνει τη δυτική αποικιακή κατάκτηση, θεωρεί επίσης ότι ο οριενταλισμός φωλιάζει στα Δυτικά Βαλκάνια επικαλούμενος εσωτερικές εθνοτικές συγκρούσεις για εθνοτικό

χώρο. Η συμβολική γεωγραφία της Ευρώπης και το δίπολο Δύσης/Ανατολής που διαχωρίζει τον «πολιτισμό» από τη «βαρβαρότητα» εγγράφονται στον λόγο του εθνικισμού και των κρατικών μίντια, ο οποίος εσωτερικεύεται από τους εθνοτικούς πληθυσμούς, πράγμα που με τη σειρά του ενθαρρύνει και νομιμοποιεί την εθνοτική σύγκρουση για εθνοτικό χώρο. Όπως εξηγεί η Bakic-Hayden, το δίπολο αυτό, φωλιασμένο σε οριοθετημένες στον χώρο εθνότητες, κινητοποιεί διαδικασίες γεωπολιτικής αυτοοσιοποίησης, έτσι ώστε κάθε εθνοτική ομάδα να βλέπει τον ανατολικό της γείτονα ως λιγότερο πολιτισμένο και ως απειλή για τη διαδικασία του δικού της εξευρωπαϊσμού, και ταυτόχρονα να αναγνωρίζει τον δυτικό γείτονα ως πιο πολιτισμένο. Σε αυτό το φάσμα του χώρου των Δυτικών Βαλκανίων, οι Σλοβένοι, ως η πιο δυτική εθνότητα που συνορεύει με Αυστρία και Ιταλία, θεωρούνται πιο Ευρωπαίοι και «πολιτισμένοι», ενώ οι Αλβανοί, που συνορεύουν με τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα, θεωρούνται λιγότερο Ευρωπαίοι και λιγότερο πολιτισμένοι. Το ίδιο χωρικό δίπολο ισχύει και για τη δυτική Χριστιανοσύνη έναντι της Ορθοδοξίας και του Ισλάμ της Ανατολής (Bakic-Hayden [2002]). Με άλλα λόγια, δεν ισχύει μόνο ότι τα Βαλκάνια αντιπροσωπεύουν μια άχρονη γεωγραφία για την Ευρώπη, αλλά επίσης ότι, από τη σκοπιά των ίδιων των Βαλκανίων, αντιπροσωπεύουν ετερογενείς πληθυσμούς: αυτές οι άχρονες κατηγορίες εσωτερικεύονται σαν να αντιπροσωπεύουν την εθνοτική ουσία των βαλκανικών πληθυσμών, οι οποίοι, μέσω διαδικασιών αυτοομογενοποίησης, κηρύττουν τον πόλεμο ενάντια στην ίδια τους την ετερογένεια, αναπαράγοντας έτσι την παρουσία τους ως «βαλκανοποίηση». Ο «φωλιασμένος οριενταλισμός» διατυπώνει την κυκλικότητα ενός γεωπολιτικού στερεοτύπου –από μια απομακρυσμένη αναπαράσταση σε μια τοπική εσωτερίκευση και, πίσω ξανά, στην επιβεβαίωση της αναπαράστασης–, πράγμα που διαφέρει από τον οριενταλισμό του Said, καθώς αυτός δεν αγγίζει ούτε ακροθιγώς την αυτούποστασιοποίηση.

Ο «φωλιασμένος οριενταλισμός» ανέδειξε τα Βαλκάνια ως πεδίο ανάλυσης από τη σκοπιά της μεταποικιακής κριτικής. Η Ελλάδα, ως φιλελεύθερος θύλακας της Δύσης στα Βαλκάνια, ήταν πάντα μια εξαιρετική περίπτωση. Η ελληνική οικονομική κρίση του 2009 και, ακολούθως, η φυλετικοποιημένη ταπείνωση της ελληνικής κυβέρνησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) επιβεβαίωσαν την ισχύ του παλιότερου ισχυρισμού του Michael Herzfeld για το «κρυπτοαποικιακό» καθεστώς της Ελλάδας μέσα στην Ευρώπη, πράγμα που ο Herzfeld όριζε ως εξής:

... η παράξενη αλχημεία με την οποία ορισμένες χώρες, ουδέτερες ζώνες ανάμεσα σε αποικιοποιημένες περιοχές και σε άλλες ακόμη αδάμαστες, αναγκάστηκαν να αποκτήσουν την πολιτική τους ανεξαρτησία με κόστος την τεράστια οικονομική τους εξάρτηση, σχέση η οποία εκφράζεται στην εμβληματική μεταμπίεση μιας επιθετικά εθνικής κουλτούρας που διαμορφώνεται καταλλήλως ώστε να ταιριάζει σε ξένα καλούπια. Τέτοιες χώρες ήταν και είναι ζωντανά παράδοξα: Είναι κατ' όνομα ανεξάρτητες, όμως η ανεξαρτησία τους αυτή έρχεται με τίμημα μια ουσιαστική εξάρτηση, ορισμένες φορές ταπεινωτικής μορφής (2002, σσ. 900-901).

Για να αποκτήσουν αυτά τα έθνη ένα πλήρως αποαποικιακό στάτους, υποκύπτουν σε μια καθολική οικονομική εξάρτηση και σε έναν άγριο εθνικισμό. Για να διατηρήσουν την κατ' όνομα ανεξαρτησία τους, υφίστανται τακτικά τη φυλετικοποιημένη ταπείνωση. Για παράδειγμα, τον Μάιο του 2012, ο πρωθυπουργός του Λουξεμβούργου και Πρόεδρος της Ευρωμάδας, Jean-Claude Juncker, παρότι επικεφαλής ενός ειδικά σχεδιασμένου φορολογικού παραδείσου για τις πλουσιότερες εταιρείες του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης της Amazon, έδωσε συνέντευξη στο περιοδικό *Politique Internationale*, στην οποία δήλωσε ότι «η Ελλάδα είναι ένα πολύ μεγάλο έθνος, αλλά ένα πολύ αδύναμο κράτος. Είναι η αλήθεια: Η δημοσιονομική τους διαχείριση δεν λειτουργεί. Δεν υπάρχει προσωπικό, ούτε και μια πραγματική εμπορική ιστορία, κάτι που είναι απότοκο της οθωμανικής εισβολής» (στο: Šelmić [2019, σελ. 17]). Ο χαρακτηρισμός της Ελλάδας ως εσωτερικής Ανατολής της Ευρώπης δείχνει το έγκυρο του ισχυρισμού περί της αποικιακότητας των Βαλκανίων.

Οι λόγοι που αναπτύχθηκαν γύρω από τις έννοιες του «φωλιασμένου οριενταλισμού» και της «κρυπτοαποικιοκρατίας» διεύρυναν τις μεταποικιακές σπουδές ώστε να συμπεριλάβουν την αποικιακότητα των Βαλκανίων. Όπως συνέβη και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η εισαγωγή της μεταποικιακής ανάλυσης στα Βαλκάνια συνάντησε αντιδράσεις, κυρίως από τις εθνικές ιστοριογραφίες (Silverstein [2018, σελ. 5]). Αντίθετα από την αποικιακή κληρονομιά της Δύσης, οι βαλκανικές ιστοριογραφίες ήταν σε θέση να απορρίψουν τη μεταποικιακή ανάλυση, με το επιχείρημα ότι τα Βαλκάνια δεν υπήρξαν ούτε αποικία ούτε αποικιακό κέντρο. Η πιο σημαντική κριτική στην καταλληλότητα της μεταποικιακής ανάλυσης των Βαλκανίων έγινε από την ιστορικό Maria Todorova. Η Todorova δεν απορρίπτει τελείως τη μεταποικιακή ανάλυση· εκτιμά την ορμή των μεταποικιακών σπουδών να μεταποικιοποιήσουν τα Βαλκάνια εξαιτίας της ομοιότητάς τους με την Ανα-

τολή του Said. Ωστόσο, επισημαίνει ότι, ιστορικά μιλώντας, υπάρχει μια λογοθετική, οντολογική και φυλετική διαφορά ανάμεσα στα Βαλκάνια και στο αποικιακό συγκείμενο.

Στο σημαντικό της βιβλίο *Imagining the Balkans (Βαλκάνια, η δυτική φαντασίωση)* (1997· 2009 [2007]), η Todorona εντοπίζει και ιστορικοποιεί την προέλευση της άχρονης γεωγραφίας των Βαλκανίων στην έννοια του βαλκανισμού, σε ένα λόγο ο οποίος εκκινεί την περίοδο του Διαφωτισμού. Η αρχική «ανακάλυψη» των Βαλκανίων μορφοποιήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα σε «επινόηση» του τόπου της «βαλκανοποίησης». Και παρότι η Todorona αναγνωρίζει τις ιστορικές αλληλεπικαλύψεις με τον οριενταλισμό, επιμένει ότι ο βαλκανισμός δεν είναι αποικιακός λόγος. Όπως εξηγεί, «ο βαλκανισμός είναι ένα μοναδικό γεωπολιτικό παράδοξο, κάτι ιδιαίτερος σπάνιο στις ανθρωπιστικές επιστήμες» (2009, σελ. 193)· αντίθετα από τον άχρονο οριενταλισμό, ο βαλκανισμός είναι ένας μεταβατικός λόγος για τη βαλκανική νεωτερικότητα. Και οι δύο μορφές λόγου αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, όμως, ενώ ο οριενταλισμός εμφανίστηκε στη δυτική ακαδημία ως αποικιακός λόγος, ο βαλκανισμός εμφανίστηκε σε ταξιδιωτικά ημερολόγια, σε διπλωματικές ανταποκρίσεις, στη δυτική λογοτεχνία, σε ταινίες και δημοσιογραφικά κείμενα που αναπαριστούσαν τα Βαλκάνια ως σταυροδρόμι, ως τόπο γεωπολιτικής αμφισήμιας, ως «γέφυρα» που διασχίζει την απόσταση μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Ενώ οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της Ανατολής και των Βαλκανίων είναι παρόμοιες, δεν εξυπηρετούν τους ίδιους γεωπολιτικούς σκοπούς και, πάνω απ' όλα, χαρακτηρίζονται από μια διαφορετικής έντασης και τροπικότητας σχέση μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας. Η «Ανατολή» ως στερεότυπο, σύμφωνα με τον Said, είναι μια φαντασιακή γεωγραφία, χωρίς καθόλου Ιστορία, ενώ αντιθέτως η ιστορία και γεωγραφία των Βαλκανίων είναι αληθινή και απτή. Κατ' επέκταση, ενώ το «ανατολικό» υποκείμενο είναι ο φαντασιακός Άλλος της Ευρώπης, το βαλκανικό υποκείμενο από τη σκοπιά της Ευρώπης είναι ανεπαρκώς ευρωπαϊκό, καθορισμένο από την ενδιάμεση θέση του ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. «Αυτή η ενδιάμεσότητά τους», γράφει η Todorona, «ο χαρακτήρας της μεταβατικότητάς τους, θα μπορούσε να είχε καταστήσει τα Βαλκάνια απλώς έναν ατελή Άλλο· αντιθέτως, έγιναν αντιληπτά όχι ως Άλλος, αλλά ως ατελής εαυτός» (2009, σελ. 18).

Η Todorona εξηγεί περαιτέρω την εξαιρετικότητα του βαλκανισμού. Ο βαλκανισμός δεν είναι αποικιακός λόγος επειδή, αντίθετα από τον αυτοαναφορικό οριενταλισμό του Said, τα Βαλκάνια έχουν τη δική τους οντολογία.

Αυτή ξεκινά με την ιστορία της ονομασίας τους, με την άφιξη των Οθωμανών κατά τον 14ο αιώνα. Πρώτον, αρχικά ήταν απλώς το όνομα ενός βουνού, του Αίμου· αργότερα, έγινε το όνομα ολόκληρης της περιοχής. Δεύτερον, το «βαλκανικό» είναι κι αυτό ένα αρνητικό στερεότυπο – εμφανίζεται ως «βαλκανοποίηση», «πυριπιδαποθήκη», «τόπος του αίματος και του μελιού» ή με τη λογοτεχνική μεταφορά της «γέφυρας» μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Τρίτον, τα Βαλκάνια είναι επίσης μια *ακαδημαϊκή κατηγορία* ανάλυσης για μια «απτή γεωγραφική περιοχή» (2010, σελ. 177). Τέλος, τα Βαλκάνια κουβαλούν την «οθωμανική κληρονομιά» τους, άλλοτε ως έκφραση του ιστορικού συνεχούς και άλλοτε ως αντίληψη της πραγματικότητας: στον «φωλιασμένο οριενταλισμό», τα Βαλκάνια εμφανίζονται ως ο άχρονος Άλλος της Ευρώπης, ενώ στον βαλκανισμό, τα Βαλκάνια εμφανίζονται ως μια ατελώς ευρωπαϊκή και ιστορικά μεταβατική κατηγορία. Σε μια εποχή κατά την οποία ορισμένα ανατολικοευρωπαϊκά και βαλκανικά κράτη έμπαιναν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η Todorova προέβλεπε το τέλος της «χωρικής γκετοποίησης» των Βαλκανίων λόγω της πλήρους ένταξής τους στην Ευρώπη ως «πολυποίκιλων γνωσιακών πλαισίων στον χώρο και στον χρόνο». Συνέλαβε επίσης την Ευρώπη ως «ένα σύνθετο παλίμψηστο διαφορετικά διαμορφωμένων οντοτήτων, το οποίο όχι μόνο αποκαλύπτει το πορώδες των εσωτερικών της συνόρων, αλλά αμφισβητεί επίσης την απόλυτη σταθερότητα των εξωτερικών» (2009, σελ. 202).

Τέλος, η Todorova υποστηρίζει ότι ο βαλκανισμός δεν αντιστοιχεί σε αποικιακό χώρο λόγω των κατηγοριών της φυλής, του χρώματος, της θρησκείας, της γλώσσας και του φύλου (2009, σελ. 194). Καθώς τα Βαλκάνια είναι κυρίως λευκά και χριστιανικά, σύμφωνα με την Todorova, στο παγκόσμιο σύστημα φυλετικών σχέσεων βρίσκονται στην πλευρά των «λευκών εναντίον των εγχρώμων, των Ινδοευρωπαϊών εναντίον όλων» (σελ. 19). «Η δική μου άποψη είναι», γράφει κλείνοντας τη συγκριτική της ανάλυση, «ότι, ενώ ο οριενταλισμός ασχολείται με τη διαφορά μεταξύ (τεχνητών) τύπων, ο βαλκανισμός ασχολείται με τις διαφορές στο εσωτερικό ενός μόνο τύπου» (σελ. 19). Σε ιστορικοδομικό επίπεδο, η Todorova υποστηρίζει ότι η αποικιοκρατία είναι ένα συγκεκριμένο ιστορικό σύστημα του καπιταλισμού ως «γυμνής εκμετάλλευσης», ενώ οι αυτοκρατορικοί Οθωμανοί ήταν στρατιωτικοί διοικητές και κατακτητές, όχι καπιταλιστές. Η σύγχυση των μεταποικιακών θεωρητικών εμφανίζεται, όπως επιμένει η ίδια, μέσα από «ένα συγκεκριμένο οντολογικό Άγχος να καταστήσουν την Ευρώπη “έκκεντρη”» (2010, σελ. 190).

Οι έννοιες του «φωλιασμένου οριενταλισμού», του βαλκανισμού και της «κρυπτοαποικιακότητας», η καθεμιά με τον τρόπο της, επιβεβαιώνουν τη λογοθετική «φυλάκιση» των Βαλκανίων από την Ευρώπη. Ωστόσο, θα πρέπει εδώ να διακρίνουμε δύο επίπεδα «φυλάκισης» από τον λόγο: τη «φυλάκιση» των Βαλκανίων όπως αναλύθηκε παραπάνω, και τη «φυλάκιση» των κριτικών λόγων για τα Βαλκάνια από το παράδειγμα της νεωτερικότητας. Παρότι όλοι αυτοί οι λόγοι προβληματοποιούν τη βαλκανική νεωτερικότητα ως ζήτημα που άπτεται της βαλκανικής εθνικής ιδιότητας, κανένας δεν προβληματοποιεί τη νεωτερικότητα ως συνέχιση της μεσαιωνικής βαρβαρότητας και δουλείας.

Η «βαλκανοποίηση» ως γεωπολιτικό στερεότυπο για τη βαλκανική εθνική ιδιότητα είναι συνώνυμο της βαλκανικής νεωτερικότητας, όμως δεν είναι η μόνη κύρια κατηγορία που σχετίζεται με τα Βαλκάνια· η άλλη είναι εκείνη του «σκλάβου» και της δουλείας. Σύμφωνα με τον Paul Verlinden, η ίδια η λέξη «slave (σκλάβος)» προέρχεται από τη λέξη «Slav (Σλάβος)»:

Όμως στον δέκατο τρίτο αιώνα, επανεμφανίστηκε η λέξη sclavus, που σημαίνει σκλάβος, αυτή τη φορά στην Ιταλία, απ' όπου διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη. Την περίοδο εκείνη, οι Ιταλοί ήταν, στην ουσία, οι πρωτεργάτες μιας νέας τάσης στο εμπόριο, τροφοδοτώντας συγκεκριμένα τον μεσογειακό κόσμο. Άρχισαν να εισάγουν Σλάβους σκλάβους στην Ιταλία, προερχόμενους από τη νοτιοανατολική Ευρώπη και τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Οι Σλάβοι έγιναν για άλλη μια φορά το αντικείμενο ενός πολύ δραστήριου εμπορίου, σε βαθμό που σύντομα η ονομασία τους άρχισε να χαρακτηρίζει όλους τους ανελεύθερους. Από την Ιταλία οι Σλάβοι σκλάβοι μετακινήθηκαν στον Νότο της Γαλλίας και στην ανατολική Ισπανία, όπου το sclau στα καταλανικά έγινε ο γενικός όρος για ένα σκλάβο του 14ου αιώνα (1970, σελ. 36).

Η σημασία της δουλείας για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας αμφισβητεί τον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο η Ευρώπη, ως Δύση, παρήγαγε τον εαυτό της μέσω εθελούσιας υποταγής στην οικουμενική εξουσία του δυτικού Ορθολογισμού. Μια τέτοια χρήση της επιστημολογίας συνιστά διπλή φυλετικοποίηση.

Πρώτον, η «θέληση για ορθολογική γνώση» προϋποθέτει τη φυλετική ανωτερότητα του νέου πολιτισμού και το αυτονόητο δικαίωμά του στην παγκόσμια κυριαρχία· δεύτερον, αυτή η «θέληση για ορθολογική γνώση» βασίζεται στην άρνηση του πολιτισμού της Αφρικής ως δυνητικά συμμετοχού

στην παραγωγή γνώσης στην Ευρώπη. Εφόσον η δουλεία, ως φυλετικοποιημένη οργάνωση του καπιταλισμού, αποκλείεται από την οντολογία της Δύσης, ο ισχυρισμός ότι η «θέληση για ορθολογική γνώση» είναι συγκροτητική των εθνικοτήτων και των κρατών τους αποκρύπτει τη θέση της Δύσης ως του κέντρου του παγκόσμιου φυλετισμού.

Ο αποκλεισμός του φυλετισμού από κριτικές μελέτες που θεωρούν τα Βαλκάνια μια άχρονη –συνεπώς, και μη φυλετική– γεωγραφία ανακυκλώνει εμμέσως αυτή την οντολογία ως «φυλετικοποιημένη νεωτερικότητα» (Hesse [2000]). Αντίθετα, οι μελέτες αυτές θα πρέπει να δώσουν βαρύτητα στη βασισμένη στη δουλεία παραγωγή της Δύσης στα Βαλκάνια, στο ιστορικό πρότυπο αυτού που στον *Μαύρο μαρξισμό* αποκαλείται «φυλετικός καπιταλισμός», και όχι στην αναπαράσταση των Βαλκανίων από τη Δύση στη βάση ενός γεωπολιτικού στερεοτύπου. Μια τέτοια θεώρηση της Ευρώπης, όχι όπως η ίδια βλέπει τον εαυτό της, αλλά όπως φαίνεται από την οπτική της ιστορικής τάξης των παραγωγών της, δικαιώνει την εισαγωγή του *Μαύρου μαρξισμού* και της ιστορίας του φυλετικού καπιταλισμού στις κριτικές σπουδές των Βαλκανίων.

Μαύρος μαρξισμός και κριτική αναδιάρθρωση των βαλκανικών σπουδών

Η αξία του μαύρου μαρξισμού έγκειται στη ριζοσπαστική κριτική του στον ευρωκεντρισμό. Για πολλές ευρωπαϊκές εθνικότητες, η Ευρώπη μοιάζει με πίνακα του Mondrian: με μια οπτική απεικόνιση μιας χομπσιανής χωρικής γεωγραφίας των φιλελεύθερων δημοκρατιών στην οποία τα γεωμετρικά χρωματικά πεδία του Mondrian αντικαθιστούνται από χρωματιστές εθνικές σημαίες, αναπαριστώντας την Ευρώπη ως μια κοινότητα ομοιογενών εθνών. Ο Robinson αντικρούει μια τέτοια εικόνα, παρατηρώντας πως «είναι επίσης σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι αναφορικά με τον αναδιδόμενο ευρωπαϊκό πολιτισμό, οι απαρχές του οποίου συμπίπτουν με την άφιξη αυτών των [...] βαρβάρων, η δουλική εργασία ως σημαντική βάση παραγωγής ουσιαστικά θα συνεχιστεί αδιάκοπα μέχρι τον 20ό αιώνα» (2000, σελ. 11). Ενώ οι Ευρωπαίοι συνήθως σκέφτονται τον Διαφωτισμό στο πλαίσιο ενός πολιτισμικού συνεχούς που ξεκινά από την Αθήνα και τη Ρώμη και πορεύεται προς τη Δύση, ο Robinson επιμένει ότι οι «βάρβαροι», οι σκλάβοι και οι «αναγκαίοι μετανάστες» (σελ. 25· Braudel [1972,

σελ. 334]) ήταν εκείνοι που παρήγαγαν πολιτικά και οικονομικά την Ευρώπη ως νεωτερικό πολιτισμό. Αρχικά, την Ευρώπη αποτελούσαν πληθυσμοί που διέφεραν φυλετικά, εθνοτικά και πολιτισμικά (Duby [1978, σελ. 11]), κινούμενοι ελεύθερα σε όλη την ήπειρο, προτού ο καπιταλισμός υποδουλώσει και αργότερα συμπίσει ορισμένους εξ αυτών σε εθνικότητες οριοθετημένες από εθνικά σύνορα. Η πρώιμη αστική τάξη, η οποία αναδύθηκε μέσα από συγκεκριμένες εθνοτικές, χωρικές και πολιτισμικές ομάδες της Δύσης, εκμεταλλεύτηκε το προλεταριάτο των χωρικών, που προερχόταν από άλλες κουλτούρες και άλλους χώρους. Πίσω από τις ομογενοποιημένες εθνικότητες, καταλήγει ο Robinson, υφέρπουν εθνοφυλετικοποιημένες ιεραρχίες. Όπως ο ίδιος το έθεσε, η τάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού μέσω του καπιταλισμού «δεν ήταν η ομογενοποίηση, αλλά η διαφοροποίηση: η διόγκωση τοπικών, υποπολιτισμικών και διαλεκτικών διαφορών και η μετατροπή τους σε “φυλετικές”» (σελ. 26). Ως αποτέλεσμα, γράφει, «οι Σλάβοι έγιναν οι φυσικοί σκλάβοι, το φυλετικά κατώτερο απόθεμα για κυριαρχία και εκμετάλλευση κατά τον Μεσαίωνα», και μόνο αργότερα «ο Τρίτος Κόσμος άρχισε να αντιπροσωπεύει αυτή την αναλώσιμη κατηγορία ενός πολιτισμού που αναπαράχθηκε από τον καπιταλισμό» (σελ. 26).

Ο *Μαύρος μαρξισμός* αποκαλύπτει την ευρωκεντρική απάτη ότι δήθεν η νεωτερικότητα είχε απορρίψει τη φεουδαρχία· αντιθέτως, όπως επιμένει ο Robinson, ο ευρωκεντρισμός πάσχει από ιστορική αμνησία σχετικά με τη φεουδαρχία, προσπαθώντας να αποκρύψει τον φυλετισμό του. Ως προς αυτό, παραθέτω την αρχή μιας παραδειγματικής παραγράφου από τον *Μαύρο μαρξισμό*:

Η ιστορική ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλισμού επηρεάστηκε με τον πιο ουσιαστικό τρόπο από τις ιδιαίτεραιστικές δυνάμεις του ρατσισμού και του εθνικισμού. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί, μόνο αν οι κοινωνικές, ψυχολογικές και πολιτισμικές απαρχές του ρατσισμού και του εθνικισμού είχαν προεξοφλήσει εγκαίρως την έλευση του καπιταλισμού και είχαν συνενωθεί με εκείνα τα γεγονότα που συντέλεσαν άμεσα στη συγκεκριμένη οργάνωση της παραγωγής και ανταλλαγής. Η φεουδαρχική κοινωνία είναι το κλειδί. Πιο συγκεκριμένα, οι ανταγωνιστικές δεσμεύσεις, δομές και φιλοδοξίες που ενσωμάτωνε η φεουδαρχική κοινωνία γίνονται καλύτερα αντιληπτές ως δεσμεύσεις, δομές και φιλοδοξίες ενός αναπτυσσόμενου πολιτισμού παρά ως στοιχεία μιας ενοποιημένης παράδοσης (2000, σελ. 9).

Στην ίδια τη γεωεθνοτική ετυμολογία και γενεαλογία της κατηγορίας του «σκλάβου» ενυπάρχει η σύνδεση με το επιχείρημα του Robinson σχετικά με το σημείο τομής των ιδιαίτερων δυνάμεων του ρατσισμού και του εθνικισμού, που προεξόφλησαν την έλευση του καπιταλισμού. «Η φεουδαρχική κοινωνία είναι το κλειδί» για να κατανοήσουμε το πώς αναδύθηκε ο καπιταλισμός όχι ως υπερβατική λογική της παγκόσμιας ιστορίας που εκπορεύεται από την αρχαιότητα, αλλά μέσα από έναν ιστό φυλετικοποιημένων ιδιαιτεροτήτων του Μεσαίωνα, ξεκινώντας από τις επιδρομές των βαρβάρων και τις μεγάλες μεταναστεύσεις. Όπως έχει δείξει ο Oliver C. Cox (1959), ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε αρχικά ως ανωμαλία (μια τέτοια ήταν η Βενετική Δημοκρατία) και έγινε αργότερα ένα σταθερό μοτίβο στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο. Ακολουθώντας τον Cox, ο Robinson υποστηρίζει ότι «στη μεσαιωνική και φεουδαρχική κοινωνική τάξη της ευρωπαϊκής ενδοχώρας και της Μεσογείου, ο φυλετισμός θεμελιώθηκε σε συγκεκριμένα σύνολα εκμετάλλευσης, μέσα από τα οποία συγκεκριμένες κάστες ή τάξεις ανάγκαζαν ετερογενείς λαούς να ζουν σε καθεστώς εκμετάλλευσης και απαλλοτρίωσης» (2000, σελ. 66). Βεβαίως, η δουλεία προϋπήρχε του καπιταλισμού, όμως οι Βενετοί τη μετέτρεψαν σε εμπόρευμα και εργαλείο καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η ανωμαλία αυτή της ιδιοποίησης της δουλείας καθαρά για εμπόριο, πράγμα που περιλάμβανε την αγορά σκλάβων και την πώλησή τους σε όλη τη Μεσόγειο και σε όλη την Ευρώπη, διευκόλυne τη βενετική αποικιοποίηση των δαλματικών ακτών και των ελληνικών νησιών, περιοχών που αργότερα γέμισαν με φυτείες ζάχαρης και βαμβακιού, καθώς και με δουλική εργασία. Αυτές οι βασισμένες στη δουλεία μονάδες παραγωγής, με την πάροδο του χρόνου, αποτέλεσαν το πρότυπο για το αναπτυσσόμενο τότε διατλαντικό εμπόριο και τον αποικιακό καπιταλισμό.

Επομένως, ο καπιταλισμός δεν αναδύθηκε μέσα από κάποια ευρωπαϊκή «ενοποιημένη παράδοση», αλλά από τις κοινωνικές δομές των φυλετικοποιημένων ανταγωνισμών μεταξύ των μεσαιωνικών Ευρωπαίων. Όπως εξηγεί ο Robinson, «ο ρατσισμός, θεωρώ, δεν ήταν απλώς μια σύμβαση για τη διευθέτηση των σχέσεων ανάμεσα σε ευρωπαϊκούς και μη ευρωπαϊκούς λαούς, αλλά έχει γεννηθεί στις “εσωτερικές” σχέσεις των ευρωπαϊκών λαών. Ως μέρος της εργαλειοθήκης του δυτικού πολιτισμού θα αντηχούσε εντός και εκτός, μεταφέροντας τις συνέπειές του από το παρελθόν στο παρόν» (2000, σελ. 2). Αυτή η παρατήρηση αμφισβητεί την κυρίαρχη θέση ότι οι απαρχές του ρατσισμού βρίσκονται στη συνάντηση των Ευρωπαίων με τους μη Ευρωπαίους στις αποικίες. Όπως επιμένει

διαρκώς ο Robinson, ο ρατσισμός δεν ξεκινά στις αποικίες, τις οποίες θεωρεί «μια νέα παραφυάδα του ρατσισμού» (Robinson [2019α, σελ. 189]), αλλά στη μεσαιωνική Ευρώπη. Ο εσφαλμένος ευρωκεντρικός κανόνας τοποθετεί στη Δύση το παγκόσμιο κέντρο του φυλετισμού. Σχετική με αυτό το επιχείρημα είναι και η υπενθύμιση ενός γεγονότος που συχνά λησμονείται: ότι η ιταλική οικονομική στήριξη της εκστρατείας του Κολόμβου βασίστηκε στο οικονομικό αποτέλεσμα αυτής της εσωτερικής αποικιοποίησης των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου, πράγμα που αμφισβητεί την πεποίθηση ότι η νεωτερικότητα ξεκινά με την «ανακάλυψη» του Νέου Κόσμου.

Ο *Μαύρος μαρξισμός* και η ιστορία του «φυλετικού καπιταλισμού» καταρρίπτουν τον ευρωκεντρικό ισχυρισμό ότι ο βιομηχανοποιημένος ευρωπαϊκός εθνικισμός και ο αποικιακός ρατσισμός είναι μεταξύ τους ασύμμετροι. Όπως επισήμανε ο Robinson, η διαμόρφωση της αγγλικής εργατικής τάξης περιλάμβανε τον εθνοτικό ρατσισμό και τις εθνοφυλετικοποιημένες ιεραρχίες κατά των Ιρλανδών· επίσης, το ιταλικό και γερμανικό *Herrenvolk*¹ φυλετικοποίησε Σλάβους, Ρομά και Εβραίους, σε μια «φαντασμαγορία της φυλής», σύμφωνα με τον Robinson, «[που] έγινε γνωστή με το όνομα του φασισμού» (2000, σελ. 207).² Η θέση περί ασυμμετρίας είναι προβληματική επειδή, όπως επίσης εξηγεί ο Robinson:

... εμπλουτίζει τον κατάλογο του δυτικού ρατσισμού, μεγεθύνοντας το σχήμα του και επιβεβαιώνοντας εκ νέου τη δύναμη και την εξουσία του, προσφέροντας μια πιο ανεπεξέργαστη και ταυτόχρονα πιο υπερασπίσιμη πρόσβαση σε όποια από τις μορφές του απαιτεί η εκάστοτε περίπτωση. Αυτός ο νέος ρατσισμός, αρχικά σύγχρονος με την κοινωνική διευθέτηση της δουλειάς, στα τέλη του 19ου αιώνα υιοθετήθηκε από τις πιο επιτακτικές ιδεολογικές τάσεις του βιομηχανικού καπιταλισμού: το αβέβαιο

1 Κράτος της κυρίαρχης φυλής. Γερμανικά στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

2 Ούτε ο Marx και ο Engels κατάφεραν να αντισταθούν στον αντιλαβικό ρατσισμό (Robinson [2000, σελ. 61]· Wendi – R.W.S.W. [1923]). Σε ένα γράμμα του στον Marx σχετικά με την Ουγγρική Επανάσταση του 1848, αναφερόμενος σε μια απειλή για το γερμανικό εθνικό συμφέρον, ο Engels έγραψε ότι οι Νότιοι Σλάβοι διαμόρφωσαν τη «βαλκανοποίηση» ως φυλετισμό: «αυτοί οι λαοί σχετίζονται μεταξύ τους για αιώνες ως κακοποιοί και ληστές και, παρ' όλη τη φυλετική τους εγγύτητα, το μίσος του ενός για τον άλλο είναι απείρως μεγαλύτερο σε σχέση με εκείνο μεταξύ Σλάβων και Μαγυάρων» (Marx – Engels [1973, σελ. 233]). Και συνεχίζει: «Θα πρέπει έτσι να διεξαγάγουμε "έναν αδιάλλακτο αγώνα ζωής και θανάτου" με τον σλαβισμό, ο οποίος πρόδωσε την επανάσταση· έναν πόλεμο εξόντωσης και αδίστακτης τρομοκρατίας, όχι προς το συμφέρον της Γερμανίας, αλλά προς το συμφέρον της επανάστασης!» (σελ. 245).

αμάλαμα μιας λευκής εργατικής τάξης και του πιο ανθεκτικού επινοήματος της αυτοκρατορικής εθνικής ταυτότητας (2019α, σελ. 189).

Αν λάβουμε υπόψη μας αυτό τον παγκόσμιο χάρτη του φυλετικού καπιταλισμού που αναδύεται από τη Δύση, η κριτική εξέταση των κριτικών μελετών των Βαλκανίων και των ευρωκεντρικών τους υποθέσεων σχετικά με τα μη φυλετικά Βαλκάνια γίνεται επιβεβλημένη. Επειδή στις μελέτες αυτές αποσιωπήθηκε η προνεωτερική παραγωγή της Δύσης στα Βαλκάνια, αποσιωπήθηκε επίσης και ο εγχρωματισμός των Βαλκανίων. Θα μπορούσαμε εδώ να προεκτείνουμε την παρατήρηση του Du Bois, να θεωρήσουμε την ανάληψη της βαλκανικής λευκότητας ως έκφραση «διπλής συνείδησης» (Kurenberg [2021, σελ. 284]). Αν, πράγματι, ο φυλετικός καπιταλισμός καλλιέργησε την ανάλυση της περιοχής –αν, δηλαδή, ο καπιταλισμός αναδύθηκε μέσα από «ανταγωνιστικές δεσμεύσεις, δομές και φιλοδοξίες που ενσωμάτωνε η φεουδαρχική κοινωνία», μέσα από τον ενδοευρωπαϊκό φυλετισμό και όχι από τη νεωτερικότητα ως ένα, υποτίθεται, ενοποιημένο αναπαραστατικό μοντέλο–, τότε τα Βαλκάνια και η Ανατολική Μεσόγειος βρίσκονται, όπως ισχυρίζεται ο Robinson, στο κέντρο ενός τέτοιου φυλετισμού. Η κριτική στη γεωπολιτική αναπαράσταση των Βαλκανίων ως τόπου «βαλκανοποίησης» άπτεται του στερεοτύπου που θεωρεί ότι οι βαλκανικές εθνικότητες σχετίζονται μεταξύ τους με όρους βίαιης βαλκανοποίησης. Μια τέτοια ανάλυση παραβλέπει το γεγονός ότι οι σχέσεις μεταξύ των Ευρωπαίων ήταν ανταγωνιστικές ήδη από την εποχή της πρώιμης φεουδαρχίας, όπως και το ότι ο ανταγωνισμός αυτός έχει ενσωματωθεί στις θεωρητικές αναπαραστάσεις της Δύσης για τον εαυτό της ως ενός ενοποιημένου πολιτισμού συγκριτικά με τις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των Βαλκάνιων. Αν οι μη Βαλκάνιοι Ευρωπαίοι είχαν πράγματι φυλετικοποιήσει ο ένας τον άλλο μέσα στην Ιστορία, θα μπορούσαν να αναπαραστήσουν τις εθνικότητες των Βαλκανίων ως μη φυλετική κατηγορία;

Τέλος, ο *Μαύρος μαρξισμός* εστιάζεται στις συνέχειες του ρατσισμού, όχι στον ρατσισμό βάσει του δίπολου του χρώματος. Η εισβολή των Οθωμανών απώθησε τον καπιταλισμό από την περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου, όμως εκείνος επιβίωσε αλλάζοντας το χρώμα της δουλικής εργασίας, από λευκή σε μαύρη δουλεία. Όταν η Todorova γράφει ότι τα Βαλκάνια είναι χριστιανικά και λευκά, δηλαδή όταν τα εντάσσει σε έναν και μόνο φυλετικό τύπο ο οποίος δεν μπορεί να είναι ρατσιστικός απέναντι στον εαυτό του, εφόσον ο ρατσισμός προϋποθέτει «λευκούς

εναντίον εγχρώμων, Ινδοευρωπαίους εναντίον όλων» (2009, σελ. 19), αποκρύπτει τον «κατάλογο» του ευρωπαϊκού ρατσισμού πίσω από τον λόγο για το δίπολο του χρώματος, το οποίο θεωρεί τον πρωταρχικό τύπο του ρατσισμού. Αυτή η εσφαλμένη εννοιολόγηση δείχνει ότι η Todorova προστατεύει άρρητα την Ευρώπη από την «περιφερειοποίησή» της. Η θεωρητικοποίηση της φυλής μόνο με όρους φυλετικού δίπολου και ως δομική κατηγορία του υπερπόντιου «γυμνού καπιταλισμού» προδίδει όχι μόνο τη μεσαιωνική ιστορία του φυλετικού καπιταλισμού, αλλά και το ίδιο το νόημα της φυλής και του καπιταλισμού. Η Todorova θεωρεί ότι η φυλή είναι απλώς μια οικονομική κατηγορία του αποικιακού καπιταλισμού και όχι ο δείκτης της ανθρώπινης καταστροφής που συγκροτεί τη Δύση ως πολιτισμό φυλετικής υπεροχής.³

■ Η περίπτωση των φυτειών ζάχαρης στην Κύπρο

Η ιστορία των φυτειών ζάχαρης στην Κύπρο δείχνει ένα συγκεκριμένο στιγμιότυπο της δημιουργίας του καπιταλισμού μέσω της εμπορευματοποιημένης δουλείας, ένα στιγμιότυπο το οποίο έθεσε τις οργανωσιακές βάσεις για το καπιταλιστικό μοντέλο της διατλαντικής δουλείας. Οι κυπριακές φυτείες ζάχαρης κατά τον Μεσαίωνα αρχικά βρίσκονταν υπό τη διοίκηση Σταυροφόρων και Γάλλων ευγενών και αργότερα διευρύνθηκαν όταν περιήλθαν στην κυριότητα της βενετικής αστικής τάξης· δείχνουν δε ότι το επιχειρηματικό μοντέλο των βασισμένων στη δουλεία φυτειών αποτέλεσε το πρότυπο για τη διάδοση των φυτειών ζάχαρης πέρα από την Ευρώπη. Όπως παρατήρησε ο Robinson, «με έναν απροσδόκητο τρόπο, αυτό το εμπόριο σκλάβων θα αποδεικνυόταν σωτήριο για τη μεσογειακή αστική τάξη» (2000, σελ. 16). Ο Oliver C. Cox ενσωμάτωσε την ιστορία των κυπριακών φυτειών ζάχαρης όταν έγραψε την κοινωνιολογική ιστορία του μεσαιωνικού καπιταλισμού. Το βιβλίο *Foundations of Capitalism (Τα θεμέ-*

3 Για να γίνει πλήρως αντιληπτό το πόσο προβληματικό είναι το να σκεφτόμαστε τα Βαλκάνια με όρους μη φυλετικών εθνικοτήτων, θα πρέπει να θυμηθούμε, αφενός, ότι οι κριτικοί λόγοι που αναλύθηκαν παραπάνω σχετικά με τα Βαλκάνια εμφανίστηκαν μετά την άνοδο της βαλκανικής ευγονικής μεταξύ των δύο πολέμων (Bucur [2002]· Trubeta [2013]· Weindling – Turda [2006]· Turda [2015]), και αφετέρου, ότι κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου πολέμου όλα τα βαλκανικά κράτη είχαν νόμους με τους οποίους εντάχθηκαν στο Ολοκαύτωμα (Arendt [2006]· Yeomans [2013]). Για την περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, βλ. Catherine Baker [2018].

λια του καπιταλισμού) (1959) του καταγόμενου από το Τρινιδάδτ Cox στέκει έξω από τις κυρίαρχες μαρξικές θεωρίες του καπιταλισμού. Αντίθετα από τον Μαρξ, ο Cox θεωρεί ότι ο καπιταλισμός δεν προέκυψε από τις όποιες οικουμενικές προϋποθέσεις ήταν εγγενείς στην ευρωπαϊκή ιστορία, αλλά μάλλον μέσα από ένα πλέγμα συμβάντων που αποδείχθηκαν κρίσιμα για την επιβίωση της μεσογειακής αστικής τάξης στην ασταθή συνθήκη της ανάδυσής της, μεταξύ των οποίων η μετάβαση από το παραδοσιακό στο εμπορικό δουλεμπόριο – με τη Βενετία, ως ιστορική εκκεντρικότητα, ως μια συγκεκριμένη ανωμαλία της εποχής της, να αποτελεί την επιτομή μιας τέτοιας μετάβασης (Cox [1959, σελ. 31]· Robinson [2019α, σελ. 78]). Στη βάση μιας τέτοιας ιστορικής ιδιαιτερότητας, η αστική τάξη της Βενετίας διαμόρφωσε το πρώτο συνταγματικό κράτος στην υπηρεσία και για την προστασία των συμφερόντων των ελίτ και είχε την πρώτη εθνικιστική κουλτούρα. Ήταν επίσης η πρώτη οικονομία που βασίστηκε στο εμπόριο και στον αποικιακό έλεγχο απομακρυσμένων περιοχών και πληθυσμών. Αντίθετα από τη μαρξική εννοιολόγηση του καπιταλισμού ως ταξικής βιομηχανικής κοινωνίας, ο Cox συμπεραίνει ότι η Βενετία εδραίωσε τη δύναμη και τον πλούτο της μέσω της σύνδεσης με παρόμοιες περιφερειακές καπιταλιστικές ιδιαιτερότητες που περιδιάβαζαν στη Μεσόγειο και την Ηπειρωτική Ευρώπη εμπορευόμενες αλάτι, ζάχαρη, μπαχαρικά και σκλάβους, και έγινε το πρώτο καπιταλιστικό κράτος βασισμένο στην αποικιακή εκμετάλλευση της εργασίας των σκλάβων.

Στις παρυφές της μεσαιωνικής Ευρώπης, αγωνιώντας ακόμα για έννοιες όπως η Κόλαση και η σωτηρία, η Βενετία, με τον «άγριο υλισμό» της⁴ (Crowley [2011, σελ. xxv]), αναδύθηκε ως μια «περίπου τυχαία κατασκευή» (σελ. 118). Έτσι, η φεουδαλική ανωμαλία της Βενετίας στέκει ως το κατεξοχήν παράδειγμα της ιστορικής σύνδεσης ανάμεσα στις φυλετικοποιημένες βαρβαρικές επιδρομές της πρώιμης μεσαιωνικής περιόδου και της ανόδου του πρώτου καπιταλιστικού κράτους, διαμορφωμένου από αυτούς που ο Fernand Braudel αποκάλεσε «αναγκαίους μετανάστες» (1972, σελ. 334). Τον 5ο αιώνα, η τοπική τάξη των ευγενών, μαζί με έμπειρους εργάτες και τεχνίτες, διέφυγε από την κοινή επιδρομή Λομβαρδών

4 Σύμφωνα με την αφήγηση του ποιητή Πετράρχη (Petrarch), τα βενετικά σκάφη έφταναν σαν «ένα βουνό που κολυμπούσε στην επιφάνεια της θάλασσας, τόσο φορτωμένα με το τεράστιο φορτίο τους, ώστε μεγάλο μέρος του όγκου τους ήταν κρυμμένο πίσω από τα κύματα... Ποια είναι η πηγή αυτής της δίψας για πλούτο που καταλαμβάνει το μυαλό των ανθρώπων;» (στο: Crowley [2011, σ. xxv]).

και Πρωτοβουλγάρων στη σημερινή βόρεια Ιταλία, μετανάστευσε νότια προς τη βόρεια Αδριατική λιμνοθάλασσα και εγκαταστάθηκε εκεί, ασφαλής από τις επιδρομές των Βαρβάρων. Έτσι, οι Βενετοί αστοί άφησαν πίσω τους τον φεουδαλισμό και την οικονομία που βασιζόταν στη γαιοπρόσοδο και την ανταλλαγή, και αναζήτησαν την τύχη τους στις ανοιχτές θάλασσες. Βρέθηκαν σε μια νέα κατάσταση, στην οποία το δουλεμπόριο έγινε το μέσο οικονομικής επιβίωσης.

Αντιθέτως, οι ευγενείς επιχείρησαν να γίνουν οι «ιππότες» του εμπορίου, ελέγχοντας στόλους στην ανοιχτή θάλασσα και υπολογίζοντας τα κέρδη τους. Ο παλιός τρόπος φυλετικοποιημένου δεσμού βασιζόταν στα φέουδα· οι Βενετοί τον αντικατέστησαν με έναν νέο τρόπο πατριωτικής αλληλεγγύης, εστιασμένο σε οργανωμένους οικονομικούς σκοπούς. Η νέα αυτή αλληλεγγύη απαιτούσε αυτοπειθαρχία στην αναζήτηση ευκαιριών λόγω των κινδύνων που υπήρχαν στην ανοιχτή θάλασσα από τους πειρατές, τις αυτοκρατορίες και τους γηγενείς (Crowley [2011, σελ. 5]). Η Δημοκρατία, παρατήρησε ο Cox, «ξεκίνησε από μια σχετικά μηδενική βάση – νέος λαός, νέα περιοχή, νέες ευκαιρίες για καινοτομία» (1959, σελ. 122). Η Βενετία ήταν «μαθηματικά διαχειρίσιμη» και η επιτυχία της –πράγματι η επιτυχία του καπιταλισμού στα πρώτα του βήματα– απέρρευε από την «καταστατική απλότητα του κράτους, όχι από την πολυπλοκότητά του» (Robinson [2000, σελ. 82]). Οργανωμένη στη βάση μιας τέτοιας ορθολογικής απλότητας, η νέα Βενετία αναδύθηκε στην εξουσία όντας ασύμμετρη με τις πολυπλοκότητες της Ανατολικής Αυτοκρατορίας και τους πολυετείς πολέμους της με τη Γένοβα, τη Ραγκούσα, τους Βαρβάρους και τους Μουσουλμάνους. Προορισμένη να κυριαρχήσει μέσω του εμπορίου, η Βενετία κατάφερε με τον χρόνο, από τον 10ο ως τον 15ο αιώνα, να εκδιώξει την Ανατολική Αυτοκρατορία και να αποικήσει την ακτή της Αδριατικής και τα ελληνικά νησιά· και το έκανε μάλιστα με τέτοια επιτυχία, ώστε, όπως συμπεραίνει ο Cox, η καπιταλιστική κουλτούρα της οικονομικής φυλετικοποίησης έμοιαζε πλέον «μη αναστρέψιμη» (Cox [1959, σελ. 126]).

Η εισβολή των Οθωμανών στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον 14ο αιώνα ώθησε σταδιακά την ιταλική αστική τάξη να μετακινήσει τα συμφέροντά της προς τα δυτικά, κι έτσι τα εδραιωμένα μοτίβα της βασισμένης στη δουλεία οικονομίας μεταφέρθηκαν στον Ατλαντικό. Για αυτό το σημείο της μετάβασης, ο Verlinden παρατήρησε:

Η ποικιλία στη χρήση των σκλάβων δείχνει ξεκάθαρα τον βαθμό στον οποίο η μεσαιωνική αποικιακή δουλεία αποτέλεσε το πρότυπο για την α-

λαντική αποικιακή δουλεία. Η ανθρωποδύναμη των σκλάβων στις ιταλικές αποικίες στη Μεσόγειο είχε χρησιμοποιηθεί για όλα τα είδη των εργασιών τις οποίες επωμίστηκε η αντίστοιχη ανθρωποδύναμη στις αποικίες του Ατλαντικού. Η μόνη σημαντική διαφορά ήταν ότι τα λευκά θύματα της δουλείας αντικαταστάθηκαν από ένα σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό Αφρικανών Νέγρων, οι οποίοι είχαν αιχμαλωτιστεί σε επιδρομές ή είχαν αγοραστεί από εμπόρους (σσ. 31-32).

Θα αναλύσω την ιστορία των φυτειών ζάχαρης στην Κύπρο ως το σημείο της ιστορικής σύνδεσης ανάμεσα στη βαλκανική και την αφρικανική δουλεία, ως μια μοναδική «τεχνολογική» μήτρα για τις αναδυόμενες διατλαντικές αποικιακές φυτείες (Verlinden [1970]· Greenfield [1997]· Galloway [1977]· Best [1968]· Mintz [1986]· Curtin [1992]· Stanziani [2013]· Simon-Aaron [2008]). Η μεσαιωνική Κύπρος ήταν η μεγαλύτερη βενετική αποικία στην Ανατολική Μεσόγειο, και οι φυτείες ζάχαρης δείχνουν, στην ιστορία του Cox, το μοναδικό εκείνο σημείο στο οποίο διασταυρώθηκαν φεουδαλικοί πόλεμοι, κατακτήσεις, δουλεία, εμπόριο, αραβική γεωργία, βενετικό κεφάλαιο και η «γλυκιά θηλή» της αναδυόμενης ευρωπαϊκής αστικής τάξης, για να διαμορφώσουν τον καπιταλισμό. «Αν δεν υπήρχαν έτοιμοι καταναλωτές για αυτήν αλλού», γράφει ο Sidney W. Mintz στην ιστορία του για τη «γλυκιά αποικιοκρατία», αυτές οι «τεράστιες ποσότητες γης, εργασίας και κεφαλαίου δεν θα είχαν διοχετευτεί σε αυτή την παράξενη καλλιέργεια, η εξημέρωση της οποίας ξεκίνησε στη Νέα Γουινέα, η επεξεργασία της στην Ινδία, ενώ μεταφέρθηκε για πρώτη φορά στον Νέο Κόσμο από τον Κολόμβο» (1986, σσ. xviii-xix). Σε αυτή τη μάλλον συντετμημένη ιστορική πορεία, η Κύπρος βρισκόταν στο σημείο μετάβασης από την Ασία στην Αμερική, όταν η βασισμένη στη δουλεία παραγωγή ζάχαρης ανήκε σε Γάλλους και Βενετούς ευγενείς και πολίτες που τη διαχειρίζονταν ως καπιταλιστική επιχείρηση (Curtin [1992]).

Η ζάχαρη ήταν ένα ελκυστικό προϊόν στην ιστορία του μεσογειακού καπιταλισμού, και οι φυτείες της έγιναν ο τόπος στον οποίο συγκροτήθηκε το πρωτοκαπιταλιστικό αυτό εγχείρημα. Η εκχύλιση ζάχαρης από το ζαχαροκάλαμο ήταν επίτευγμα της αραβικής αγροτικής επανάστασης (Galloway [1977, σελ. 179]· Mintz [1986, σελ. 23]). Όταν, τον 11ο αιώνα, οι πρώτοι Σταυροφόροι κατέλαβαν την Παλαιστίνη, βρήκαν εκεί την παραγωγή ζάχαρης των Αράβων και άρχισαν αμέσως να την εξάγουν στη Λατινική Ευρώπη (Galloway [1977, σελ. 180]). Όταν οι Μουσουλμάνοι τούς εκδίωξαν από το Λεβάντε το 1191, οι Σταυροφόροι μετέφεραν την παρα-

γωγή ζάχαρης στην Κύπρο, όπου η γαλλική δυναστεία των Λουζινιάν ίδρυσε αργότερα ένα ακμάζον αποικιακό βασίλειο.⁵ Από τον 13ο ως τον 15ο αιώνα, η Κύπρος ήταν το σημαντικότερο κέντρο εξαγωγής ζάχαρης προς την Ευρώπη (Curtin [1992, σελ. 5]).⁶ Μετά την κατάρρευση του Βυζαντίου, όταν η Βενετία ανέλαβε εν μία νυκτί τη διοίκηση των ελληνικών νησιών, οι φυτείες ζάχαρης στην Κύπρο, όπως και στην Κρήτη, αυξήθηκαν σημαντικά. Οι φυτείες αυτές εξυπηρετούσαν τους Βενετούς όχι μόνο ως πηγή ιδιωτικού πλούτου, αλλά και ως μέσο οικοδόμησης αποικιακών οικισμών με στρατηγική αξία για τη βενετική κυριαρχία και το βενετικό εμπόριο (Greenfield [1979, σελ. 86]).

Στην ανάλυσή του για την άνοδο και την πτώση του συμπλέγματος των φυτειών, ο Philip D. Curtin (1992) αναλύει τις αναδυόμενες καπιταλιστικές δομές στις κυπριακές φυτείες ζάχαρης σε αντιπαραβολή με εκείνες των φεουδαλικών τσιφλικιών. Παρατηρεί αρκετές διαφορές μεταξύ τους και τις θεωρεί κομβικές για την εξέλιξη της φυτείας ζάχαρης ως καπιταλιστικό εγχείρημα. Στην Κύπρο, η αριστοκρατία των αποίκων δεν περιοριζόταν από το εθιμικό δικαίωμα στη γαιοκτησία, όπως συνέβαινε στην ενδοχώρα. Η αριστοκρατία των αποίκων μπορούσε να κατέχει γη στην Κύπρο και να οργανώνει την εργασία με όποιον τρόπο εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά της, εφόσον ο περιορισμός που ρύθμιζε τη σχέση ανάμεσα σε σκλάβους εργάτες και αφέντες δεν ίσχυε στις αποικίες. Αυτή η νέα συνθήκη, επισημαίνει ο Curtin, δημιούργησε ευκαιρίες για καινοτομία σχετικά με το πώς η παραγωγή ζάχαρης θα μπορούσε να γίνει οικονομικά επικερδής, βασιζόμενη στην ελεύθερη εργασία και την ιδιοκτησία της γης. Σε αντίθεση με τον φεουδαλισμό της ενδοχώρας, οι ιδιοκτήτες των φυτειών ζάχαρης στην Κύπρο είχαν άμεσο έλεγχο στη διαχείριση των ιδιοκτητην επιχειρήσεών τους. Η άλλη σημαντική διαφορά με το φεουδαλικό σύστημα των τσιφλικιών αφορούσε την παραγωγή εξειδικευμένης καλλιέργειας προορισμένης για εξαγωγή στη μακρινή μητρόπολη. Όταν αυτά τα νέα στοιχεία τέθηκαν σε εφαρμογή, καταλήγει ο Curtin, «ο φεουδάρχης

5 «Έγγραφα του 14ου και του 15ου αιώνα δείχνουν ότι στα βασιλικά κτήματα περιλαμβάνονταν ζαχαροπαραγωγικοί οικισμοί στη Λεύκα και τη Μόρφου στο δυτικό άκρο της εύφορης πεδιάδας της Μεσσαρίας, όπως και στην πεδιάδα της Ποταμιάς, νοτιοανατολικά της Λευκωσίας». Ζάχαρη παραγόταν επίσης «στα Κούκλια, στην Έμπα, τη Λέμπα και την Αχέλεια της επαρχίας της Πάφου, όπως επίσης και στην Ακανθού στη χερσόνησο της Καρπασίας» (Coureas [2005, σελ. 111]).

6 «Μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, το στέμμα των Λουζινιάν είχε σημαντικές επενδύσεις στις φυτείες ζάχαρης στα Κούκλια, νοτιοανατολικά της Πάφου, όπως είχαν και οι Οσπιτάλιοι στο Κολδότσι, καθώς και η βενετική οικογένεια των Κορνάρων στην Επισκοπή» (Coureas [2005, σσ. 11-12]).

seigneur είχε την επιλογή να μετατραπεί περίπου σε καπιταλιστή ιδιοκτήτη φυτείας αναφορικά με τη σχέση του με την αγροτική καλλιέργεια» (1992, σελ. 17).

Η νέα οργάνωση των φυτειών ζάχαρης έφερε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις διάφορες ομάδες ευγενών, προσθέτοντας μια ακόμα διάσταση στην αυξανόμενη παρουσία του καπιταλισμού στο νησί. Ο ανταγωνισμός ήταν μια μετασχηματιστική τομή ανάμεσα στις φεουδαλικές κοινωνικές δομές και στην ορθολογικότητα του καπιταλισμού, ενώ ξεχώριζε επίσης ως ανωμαλία στον φεουδαλισμό της ενδοχώρας. Επειδή ήταν ανεπίτρεπτο για κάποιον με αριστοκρατική καταγωγή να εμπλέκεται σε κοσμικές υποθέσεις, όπως στη διοίκηση μιας φυτείας ζάχαρης, η άρχουσα οικογένεια των Λουζινιάν έπρεπε να υποβαθμίσει το κοινωνικό της στάτους από το επίπεδο της γαλλικής αριστοκρατίας σε εκείνο της αστικής τάξης. Από την άλλη πλευρά, η οικογένεια των Κορνάρων από τη Βενετία, χωρίς να έχει αριστοκρατικές καταβολές, απέκτησε δικαίωμα γαιοκτησίας το 1366 λόγω της επιτυχίας της στη διοίκηση της μεγαλύτερης φυτείας ζάχαρης στο νησί. Η ενίσχυση της κοινωνικής της θέσης προήλθε από την καπιταλιστική επιχείρηση της οικογένειας.

Στην Επισκοπή η οικογένεια των Κορνάρων διηύθυνε τη μεγαλύτερη φυτεία ζάχαρης στο νησί, με αρκετές εκατοντάδες σκλάβους. Βελτίωσε σημαντικά το αρδευτικό σύστημα, χρησιμοποίησε νερόμυλο για τον θρυμματισμό του ζαχαρότευτλου, όπως επίσης χάλκινους βραστήρες και άλλα νέα εργαλεία για τη βράση της ζάχαρης (Verlinden [1970, σελ. 20]· Wartburg [1983])· επίσης, εισήγαγε από τη Βενετία τεχνολογία για τη διύλιση της ζάχαρης, με την οποία μπορούσε πλέον να εξάγει στην Ευρώπη όχι μόνο ανεπεξέργαστη ζάχαρη, αλλά και την –ακριβότερη– επεξεργασμένη ζάχαρη, πράγμα που, όπως είναι φυσικό, αύξησε την ανταγωνιστικότητα των φυτειών της. Υπό την Αικατερίνη Κορνάρο, η Κύπρος έγινε μέρος του βενετικού κράτους το 1489 και αποτέλεσε το πρότυπο κράτους διοικούμενου από αποίκους. Μαζί με τους Βενετούς, τον 14ο και τον 15ο αιώνα, η βιομηχανία των φυτειών ζάχαρης «έγινε διεθνής, αντλώντας κεφάλαια και διοικητικό προσωπικό από πολλά χριστιανικά κράτη που συνόρευαν με τη Μεσόγειο» (Curtin [1992, σελ. 8]).

Έλληνες, Βούλγαροι, Τούρκοι και Τάταροι σκλάβοι (Galloway [1977, σελ. 190])⁷ διαμόρφωσαν την πρώτη καπιταλιστική μήτρα των φυτειών ζά-

7 Τα βενετικά αρχεία για το δουλεμπόριο έχουν δείξει ότι «Βενετοί και Έλληνες από τη βενετική

χαρης του νησιού. Η εγχώρια δεξαμενή εργατών δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της επέκτασης της εντατικής εργασίας κατά τον 14ο αιώνα και την εργασία που απαιτούσαν οι φυτείες ζάχαρης στην Κύπρο, ένα ζήτημα το οποίο συνέπεσε με τη δραματική έλλειψη εργατικού δυναμικού που προκάλεσε η Μαύρη Πανώλη (Greenfield [1979, σελ. 93]). Η λύση για τη διατήρηση της επέκτασης της καπιταλιστικής παραγωγής ζάχαρης δόθηκε με την αρπαγή σκλάβων από τη Μαύρη Θάλασσα, τη Συρία ή τη Βόρεια Αφρική. Ενώ παραδοσιακά οι γυναίκες αντιπροσώπευαν τα δύο τρίτα του πληθυσμού των σκλάβων, αυτό άλλαξε στις φυτείες ζάχαρης υπέρ της ανδρικής δουλείας (Verlinden [1970, σελ. 96]).

Η αυξανόμενη ζήτηση για σκλάβους δημιούργησε σκλαβοπάζαρα σε διάφορες πόλεις της Κύπρου και της Κρήτης. Το αυξανόμενο βενετικό δουλεμπόριο συνοδεύτηκε από πολύ αυστηρούς κανόνες οι οποίοι ρύθμιζαν τις κοινωνικές σχέσεις στις αποικίες βάσει εθνοτικών, θρησκευτικών και τοπικών διαφορών. Ειδικοί κανόνες ρύθμιζαν τη ζωή των Εβραίων στην πόλη της Βενετίας, όπως και στις αποικίες. Οι Εβραίοι έπρεπε να ζουν σε γκέτο (Davis – Ravid [2001]· Malkiel [2001]), δεν μπορούσαν να έχουν στην κατοχή τους σκλάβους, όπως δεν μπορούσαν και να κατέχουν θέσεις στη βενετική διοίκηση. Οι Βενετοί πολίτες στις αποικίες έχαναν τη θέση τους στην αποικιακή διοίκηση και το δικαίωμα κατοχής γης στις αποικίες, αν προσχωρούσαν στην ορθόδοξη πίστη. Επίσης, παγανιστές Σλάβοι και Μουσουλμάνοι αποτέλεσαν τους πληθυσμούς του νομιμοποιημένου δουλεμπορίου και της εξαναγκαστικής εργασίας. Με βάση τέτοιες φυλετικοποιημένες κατηγοριοποιήσεις, οι βενετικές Αρχές ρύθμισαν όλους τους πόρους του δουλεμπορίου και οργάνωσαν τους τρόπους με τους οποίους θα λειτουργούσε ο φυλετισμός στις φυτείες ζάχαρης. Από την άποψη αυτή, η φυλετικοποιημένη εργασία διέσωσε τον καπιταλισμό στην εποχή της Μαύρης Πανώλης, όπως θα έκανε και αργότερα, καλύπτοντας τις ελλείψεις εργατών στην αποικιακή Αμερική (Williams [1994, σελ. 6]).⁸

Κρήτη εξήγαν κάπες από την Αμμόχωστο στη Ρόδο, πωλούσαν σκλάβους στην Αμμόχωστο και εισέπρατταν χρήματα που αφορούσαν την αποστολή τυριού στην Αλεξάνδρεια, πιθανώς προερχόμενου από τη βενετική Κρήτη, έναν από τους βασικούς τόπους παραγωγής και εξαγωγής τυριού εκείνη την περίοδο» (Coureas [2005, σελ. 106]). Έγγραφο από το 1283 δείχνουν επίσης ότι η Ραγκούσα εξήγε Σέρβους, Βόσνιους και γυναίκες από τη Σλαβονία ως σκλάβους και σκλάβες στην Κύπρο (σελ. 105).

⁸ Στο περίφημο βιβλίο του *Capitalism and Slavery*, ο Eric Williams υποστηρίζει ότι δεν ήταν ο ρατσισμός που οδήγησε στη δουλεία, αλλά μάλλον το αντίστροφο (1994, σελ. 7). Αυτό είναι το κεντρικό επιχείρημα του φυλετικού καπιταλισμού, δηλαδή ότι η πρωταρχική συσσώρευση της

Γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα, η βορειοαφρικανική δουλεία άρχισε να διαδραματίζει σημαντικότερο ρόλο (Curtin [1992, σελ. 29]). Μετά την οθωμανική εισβολή στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο, η παραγωγή ζάχαρης μετακινήθηκε δυτικά, σε νησιά πέρα από τις αφρικανικές ακτές, στις Αζόρες και στη Μαδέρα, ενώ οι Αφρικανοί έγιναν η κυρίαρχη πληθυσμιακή ομάδα ανάμεσα στους σκλάβους· από εκεί και έπειτα, η Αφρική ήταν η βασική πηγή σκλάβων για τις φυτείες ζάχαρης σε Βραζιλία και Καραϊβική. Στα συμφραζόμενα αυτής της ιστορικής διαδρομής, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι, αν και οι φυτείες ζάχαρης στην Κύπρο διέφεραν από το είδος δουλοκτησίας που επικράτησε στην Καραϊβική,⁹ ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της τελευταίας, όπως υποστηρίζει ο Curtin, είχαν ήδη αναπτυχθεί στην Κύπρο:

1. Η παραγωγική εργασία ήταν επί των πλείστων εξαναγκαστική· όλες οι φυτείες ήταν σχεδιασμένες για να παράγουν εξειδικευμένες καλλιέργειες για εξαγωγή (σελ. 11).
2. Ο πληθυσμός των σκλάβων δεν ήταν αυτοσυντηρούμενος. Εξαιτίας της υψηλής θνησιμότητας και των επεκτεινόμενων εδαφών των φυτειών, διατάχθηκε η εισροή νέων πληθυσμών, κι έτσι δόθηκε ώθηση στην ανάπτυξη του δουλεμπορίου (σελ. 12).
3. Η φυτεία οργανώθηκε και διοικήθηκε ως μια μεγάλης κλίμακας καπιταλιστική φυτεία. Η ιδιωτική κατοχή γης και εργασίας επέτρεψε ξεκάθαρους καπιταλιστικές μεθοδεύσεις σχετικά με νέες επενδύσεις και προβλέψεις κερδοφορίας (σελ. 12).
4. Οι ιδιοκτήτες χρησιμοποίησαν τους επιστάτες ως εσωτερική αστυνομική δύναμη (σελ. 13).
5. Η βιομηχανία των φυτειών εξειδικευμένης καλλιέργειας λειτούργησε ως εξορυκτικός τρόπος παραγωγής του καπιταλισμού, εξορύσσοντας τοπική εργασία και πόρους για τις αγορές της μητρόπολης (σελ. 13).

εργασίας ως δουλείας, η οποία ξεκίνησε στη Μεσόγειο, παρήγαγε τις κοινωνικοοικονομικές δομές που θα χρησιμοποιούσαν αργότερα οι ανεπτυγμένες φυλετικές κατηγοριοποιήσεις της Αμερικής, ως συμβολική αιτιολόγηση και ως ρύθμιση της δουλείας.

⁹ Ο Paul Verlinden αναγνώρισε τα στοιχεία της δουλοκτησίας στις βενετικές αποικίες (1970, σελ. 82).

6. Ο απομακρυσμένος πολιτικός έλεγχος των αποικιακών κτήσεων δεν ήταν ιστορικά ασυνήθιστος· σπανίως, όμως, γινόταν από τόσο μεγάλη απόσταση (σελ. 13).

Πράγματι, το συμπέρασμα του Curtin είναι ότι «αυτά τα έξι χαρακτηριστικά φαίνεται πως ήταν εκείνα που προετοίμασαν τις τροπικές φυτείες του Ατλαντικού, πιο ξεκάθαρα από άλλες συγχρονικές κοινωνίες» (σελ. 13). Στο ευρύτερο ιστορικό συγκείμενο του βενετικού και γενοβέζικου μεσαιωνικού καπιταλισμού, ο οποίος κάλυπτε ένα χώρο από τη Μαύρη Θάλασσα και το Λεβάντε στα ανατολικά μέχρι την Ισπανία και την Πορτογαλία στα δυτικά, αποικιακά εγχειρήματα όπως οι κυπριακές φυτείες ζάχαρης και, αργότερα, βαμβακιού (Hill [1948, σελ. 817]) αποτέλεσαν την οργανωσιακή μήτρα του αποικιακού καπιταλισμού, τόσο από οικονομικής όσο και από πολιτικής άποψης. Ως προς την οικονομία, αυτό σήμαινε τη μεταφορά νέων τρόπων διοίκησης των φυτειών, καθώς και νέων τύπων συμβούλων, γνώσεων, τεχνολογιών, χρηματοδότησης, δουλείας κτλ., που θα υπηρετούσαν τους σκοπούς της ισπανικής, πορτογαλικής και αγγλικής αποικιοποίησης της Αμερικής. Ως προς την πολιτική, οι Βενετοί και οι Γενοβέζοι, στη βάση της προστασίας του συμφέροντος εγχειρημάτων όπως οι φυτείες ζάχαρης και βαμβακιού, ανέπτυξαν έναν απομακρυσμένο τρόπο ελέγχου των αποικιών, ο οποίος αργότερα θα έθετε το πλαίσιο με το οποίο η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Αγγλία θα ασκούσαν κι εκείνες απομακρυσμένο έλεγχο στις δικές τους αποικίες. Ο Howard Mumford Jones (1942) υποστήριξε ότι η Βενετία και η Γένοβα επηρέασαν την αγγλική αποικιοκρατία, πρώτα στην Ιρλανδία και αργότερα στη Βόρεια Αμερική, όπως επηρέασαν και τον αγγλικό αποικιακό ρατσισμό. Ο σπόρος αυτής της απομακρυσμένης διαχείρισης των αποικιών, σημείωσε ο ίδιος, φυτεύτηκε από Βενετούς και Γενοβέζους και από τη δημιουργία των αποικιακών βάσεων τους στην Ανατολική Μεσόγειο.

... εγκαθιστώντας βάσεις στα νησιά του Αιγαίου, στην Αθήνα, στη Μαύρη Θάλασσα, στην Αίγυπτο και αλλού, η Βενετία ίδρυσε σταθμούς εμπορίου ή fondachi. Οι σταθμοί αυτοί λειτουργούσαν ως κοινότητες ή ως κράτος εν κράτει. Η επιρροή που δέχονταν από τη μητρόπολη ήταν απόλυτη. Η αρχική άδεια για τη δημιουργία τους δινόταν από τη μητρόπολη, τα κτήρια ανεγείρονταν με κρατικές δαπάνες, ενώ οι δικαστές διοριζόνταν από τη μητροπολιτική κυβέρνηση. Οι δικαστές επιλέγονταν για ορισμένο χρονικό διάστημα και είχαν συγκεκριμένες εντολές, ενώ λογοδοτούσαν στη Βενε-

τία, σε ένα Σώμα αρκετά παρόμοιο με το (μεταγενέστερο) Συμβούλιο Εμπορίου της Αγγλίας. Οι βενετικοί νόμοι μεταφέρονταν στο *fondaco*, όπου, φυσικά, το εμπόριο μονοπωλούσε η μητρική πόλη. Σχετική με τη δημιουργία και τη διαχείριση της αποικίας και του εμπορίου της ήταν η συμμετοχική εταιρεία, μια επινόηση του 14ου αιώνα, μέσω της οποίας η κρατική δράση μπορούσε να εμφανιστεί ως ένα οιονεί ιδιωτικό εγχείρημα (σσ. 449-450).

Δυτικοί ιστορικοί συχνά χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή ως ιστορία της Βενετίας (Crowley [2011]), ως μέρος της ιστορίας της Ζάχαρης (Mintz [1986]) ή ως ιστορία της φυτείας ως πρότυπο αγροτικής οικονομίας (Best [1968]). Ωστόσο, τέτοιες ιστορίες δεν αγγίζουν δύο σημαντικές συνέπειες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό, τις οποίες υπογραμμίζει ο *Μαύρος μαρξισμός*: Πρώτον, η ιστορία αυτή γέννησε την εργασία του Παγκόσμιου Νότου. Όπως το έθεσε ο Robinson:

Όπως οι Σλάβοι έγιναν οι φυσικοί σκλάβοι, το φυλετικά κατώτερο απόθεμα για κυριαρχία και εκμετάλλευση κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, όπως οι Τάταροι έφτασαν να καταλάβουν μια παρόμοια θέση στις ιταλικές πόλεις του ύστερου Μεσαίωνα, ήταν οι λαοί του Τρίτου Κόσμου που, στη συστηματική μετάβαση στον καπιταλισμό τον 16ο αιώνα, κάλυψαν σταδιακά αυτή τη διευρυνόμενη κατηγορία ενός πολιτισμού που αναπαράχθηκε από τον καπιταλισμό (2000, σελ. 26).

Δεύτερον, η ιστορία αυτή αφορά επίσης τη μεσογειακή γένεση του «Νέγρου» ως της μεγαλύτερης και πιο βάνουσης περίπτωσης πρωταρχικής συσσώρευσης της εργασίας του Τρίτου Κόσμου. Ωστόσο, η κοινή πεποίθηση ότι ο ρατσισμός είναι ένα αποικιακό φαινόμενο, ότι η συνάντηση Ευρωπαίων και μη Ευρωπαίων συνέβη στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας κι ότι αυτή η συνάντηση έθεσε σε ισχύ ένα σύστημα φυλετικών λόγων, τη νομιμοποίηση της δουλοκτησίας κτλ., έκανε τον ευρωπαϊκό ρατσισμό να φαίνεται ως ο τόπος του ρατσισμού. Όπως ξεκαθαρίζει ο Robinson, ο αμερικανικός ρατσισμός ήταν απλώς μια νέα «παραφυσία» του ευρωπαϊκού ρατσισμού: «Ο νέος ρατσισμός, ωστόσο, δεν αντικατέστησε ούτε εκτόπισε τον ευρωπαϊκό πρόγονό του [...]. Αντιθέτως, εμπλούτισε τον κατάλογο του δυτικού ρατσισμού, μεγεθύνοντας το σχήμα του και επιβεβαιώνοντας τη δύναμη και την εξουσία του, προσφέροντας ταυτόχρονα μια πιο ανεπεξέργαστη και πιο υπερασπίσιμη πρόσβαση σε όποια από τις μορφές του απαιτεί η εκάστοτε περίπτωση» (2019α, σελ. 189). Επιπλέον, η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα «κατασκεύασε» επίσης την «ασημαντότητα» της περιοχής

των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου (Hadjikyriacou [2011]) στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Από την άποψη αυτή, η αφαίρεση της περιοχής από την ιστορία του φυλετικού καπιταλισμού άνοιξε τον δρόμο για τη μελλοντική κριτική αναδιαμόρφωση της Ευρώπης ως ενός πολιτισμένου σύνθετου φυλετισμού, φτιαγμένου από αφρικανική, ασιατική, αμερικανική, ιρλανδική, καθώς και βαλκανική-ανατολικομεσογειακή εργασία.

■ Η ριζοσπαστική παράδοση των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου

Η ανάπτυξη του μεσαιωνικού καπιταλισμού και η αυξανόμενη εξουσία των εκκλησιαστικών αρχών προκάλεσαν διάχυτη αναστάτωση στο προλεταριάτο της Ευρώπης, στις ρίζες της ριζοσπαστικής πολιτικής, σύμφωνα με τον Robinson. Στο βιβλίο του *Ανθρωπολογία του μαρξισμού* (2019β), ο Robinson τιμά το μεσαιωνικό πολιτικό φαντασιακό του ευρωπαϊκού προλεταριάτου, για να αμφισβητήσει τη μαρξική θεωρία του καπιταλισμού και τη θεώρηση ότι η κοινωνία και η επιστήμη της αστικής τάξης ήταν εκείνες που προετοίμασαν τον σοσιαλισμό (Quan [2019b, σ. vii]). Επισημαίνει ότι αυτό το επαναστατικό φαντασιακό εμφανίστηκε επανειλημμένα στην προβιομηχανική Ευρώπη σε διαφορετικά συμφραζόμενα και διαφορετικές ομάδες που προήλθαν μέσα από τον λαϊκό αγώνα κατά των Αρχών. Ο Robinson αναφέρεται στη σημασία της βαλκανικής αίρεσης που αναπτύχθηκε παράλληλα με τη βενετική αποικιοκρατία. Μέσα από τέτοια κινήματα, υποστηρίζει ο ίδιος, «επιβίωσε ένα σοσιαλιστικό ήθος για τις επόμενες εκατονταετίες [...]. Η κοσμική του έκφραση περιέλαβε, τελικά, και τον μαρξισμό» (σελ. 59). Αντιστοίχως, οι ρίζες της Μαύρης Ριζοσπαστικής Παράδοσης φτάνουν στην Αφρική, στη «συλλογική ευφυΐα» των Αφρικανών και στους τρόπους της κοινωνικής τους αλληλεγγύης, που αποτέλεσαν τη βάση του αγώνα τους κατά της δουλείας. Ο *Μαύρος μαρξισμός* αναγνωρίζει τη γενεαλογία του ως το σημείο τομής αυτών των δύο ριζοσπαστικών παραδόσεων.

Με τις μεσαιωνικές ταραχές και την άνοδο των λαϊκών επαναστατικών φαντασιακών φάνηκαν τα πρώτα σημάδια των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλισμού. Η φυσική γεωγραφία της περιοχής των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου ήταν εξαιρετική για την πλήρη χωρική ανάπτυξη

αυτών των αντιφάσεων. Η θάλασσα, τα νησιά και οι ακτογραμμές, από την Αδριατική ως το Λεβάντε και από τη Μαύρη Θάλασσα ως τη Βόρεια Αφρική, ήταν πολύ βολικά για την ανάδυση της Βενετίας ως ενός «χαλαρού δικτύου λιμανιών και βάσεων, παρόμοιων στη δομή τους με τους εμπορικούς σταθμούς της Βρετανικής Αυτοκρατορίας». Οι συνθήκες αυτές παρείχαν στρατηγική συνοχή στο *Stato del Mare*, στην «Επικράτεια του Κράτους» (Crowley [2011, σελ. 118]). Από την άλλη, τα Σφακιά και τα Λευκά Όρη που υψώνονται στην Κρήτη, καθώς και τα Δειναρικά Όρη που υψώνονται στα Δυτικά Βαλκάνια, έγιναν εκκολαπτήρια εξεγέρσεων για τον πρώτο ανταρτοπόλεμο κατά των βενετικών Αρχών που άντλησε έμπνευση από ισονομιστικές μορφές ζωής.

Ο πιο σημαντικός ξεσηκωμός ήταν η εξέγερση στον Άγιο Τίτο, η οποία συνέβη στη βενετική αποικία της Κρήτης του 13ου αιώνα. Η Κρήτη ήταν ο στρατηγικός κόμβος που εξασφάλιζε τον βενετικό έλεγχο στους θαλάσσιους δρόμους της Μεσογείου ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και την Αδριατική, σε δρόμους που ήταν σημαντικοί για το εμπόριο σκλάβων, ζάχαρης, βαμβακιού, μπαχαρικών κτλ. Όπως παρατήρησε ο Crowley, «η Κρήτη ήταν η απόλυτη αποικιακή περιπέτεια της Βενετίας, κατά την οποία η Δημοκρατία ενεπλάκη σε είκοσι επτά εξεγέρσεις και δύο αιώνες ένοπλου αγώνα. Κάθε νέο κύμα αποίκων πυροδοτούσε έναν καινούργιο ξεσηκωμό, καθοδηγούμενο από τις μεγάλες κρητικές οικογένειες γαιοκτημόνων που έχαναν τα κτήματά τους» (2011, σελ. 123). Στην Κρήτη πληρούνταν όλοι οι λόγοι που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εξέγερση κατά της βενετικής κυριαρχίας. Πέρα από τη στρατιωτική κατοχή της Κρήτης, οι Βενετοί εισήγαγαν φυλετικοποιημένους κανόνες και διοικητικές ιεραρχίες ως πειθαρχικά συμπληρώματα στη βενετική υφαρπαγή της γης, τη χρήση της δουλείας και την καταστολή των εξεγέρσεων. Στην ίδια τη Βενετία, καθώς και στην Κρήτη, «η Δημοκρατία άσκησε μια άτεγκτη πολιτική φυλετικού διαχωρισμού» (σελ. 123). Η φόρμουλα της βενετικής φυλετικοποίησης, «σαρξ εκ της σαρκός μας, οστούν εκ των οστέων μας», εγκαθίδρυσε την πρώτη νομική και δομική σύνδεση μεταξύ της ιδιοκτησίας γης ή της διοικητικής εξουσίας και της αρχής του εθνοφυλετικού διαχωρισμού.

Αυτός ο φυλετικοποιημένος έλεγχος του νησιού βρισκόταν σε έντονη αντίθεση με την πολιτισμική γεωγραφία του. Ο πληθυσμός της Κρήτης ήταν πενταπλάσιος από εκείνον των Βενετών, οι Έλληνες ήταν πλήρως αφοσιωμένοι στην ορθόδοξη πίστη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ η δυσαρέσκειά τους από την απώλεια του δικαιώματος γαιοκτησίας συνδυαζόταν με μια μαχητική διάθεση ανεξαρτησίας, η οποία βρισκόταν σε έντονη

αντίθεση με τη ροπή των Βενετών προς τα υλικά οφέλη. Η αντίθεση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση του πρώτου αντικαπιταλιστικού ανταρτοπόλεμου και τη δημιουργία των πρώτων ελευθέρων θυλάκων· «στα ασβεστολιθικά οχυρά στα Σφακιά και τα Λευκά Όρη, εκεί όπου πολεμικές φατρίες ζούσαν από τη ληστεία και τα ηρωικά τραγούδια, οι βενετικές διαταγές δεν είχαν την οποιαδήποτε ισχύ» (Crowley [2011, σελ. 123]). Στις 9 Αυγούστου 1363 «οργισμένοι φεουδάρχες, μαζί με απλούς ανθρώπους, υπηρέτες και στρατιώτες, εφόρμησαν στην κατοικία του Δούκα» (McKee [1994, σελ. 174]), και σύντομα η εξέγερση διαδόθηκε και στο υπόλοιπο νησί, συμπεριλαμβάνοντας Έλληνες ευγενείς και χωρικούς. Οι εξεγερμένοι συνέλαβαν αμέσως τους τοπικούς διοικητές και εξέλεξαν δική τους κυβέρνηση αποτελούμενη από ένα Συμβούλιο που θα διοικούσε το νησί και από σεβάσμια μέλη της ελληνικής αριστοκρατίας. Άνθρωποι που είχαν αναγκαστικά υπαχθεί στο τοπικό αγροτικό προλεταριάτο –εξαρτημένοι αγρότες της περιοχής, μετανάστες και σκλάβοι– είδαν σε αυτή την εξέγερση μια ευκαιρία να κερδίσουν την ελευθερία τους, εγκαταλείποντας αρχικά τους αφέντες τους, και αργότερα, μέσα από διαπραγματεύσεις των εξεγερμένων με τις βενετικές Αρχές, να απελευθερωθούν και να αποκτήσουν το δικαίωμα να εγκατασταθούν όπου εκείνοι επιθυμούσαν. Σε άλλες περιπτώσεις, είχαν εξαναγκαστεί να επιστρέψουν στη γη και στους αφέντες τους.

Η σημασία αυτής της εξέγερσης δεν έγκειται απλώς στον πρωτόγνωρο μαζικό ξεσηκωμό, αλλά, κυριότερα, στο γεγονός ότι η εξέγερση σηματοδότησε την πρώτη μαζικής κλίμακας εξέγερση που προέκυψε ως πολιτική απάντηση στις δομικές συνθήκες του βενετικού καπιταλισμού. Όπως παρατήρησε η Sally McKee, «η κρατική αποικιοποίηση δημιούργησε τη δυνατότητα για μια συμμαχία μεταξύ αποίκων και ντόπιων πληθυσμών, οι οποίοι βρέθηκαν στην ίδια πλευρά της διάκρισης που χώριζε τους κυβερνήτες από τους κυβερνωμένους» (1994, σελ. 176). Στην αλληλεγγύη των καταπιεσμένων και διαχωρισμένων πληθυσμών της Κρήτης η McKee αναγνώρισε το αναδυόμενο μοτίβο της αντικαπιταλιστικής πολιτικής. Για να ενισχυθεί η αλληλεγγύη σε αυτή την αντίσταση που διέτρεχε τις γραμμές εθνοτικής και κοινωνικής διαφοράς, η πρώτη επίσημη πράξη της νέας επαναστατικής κυβέρνησης ήταν να άρει όσες απαγορεύσεις είχαν σκοπό να διατηρήσουν την ιεραρχική διάκριση ανάμεσα στους λατινικούς και τους ελληνικούς πληθυσμούς του νησιού – για παράδειγμα, επιτρέποντας σε Έλληνες ιερείς να χειροτονούνται βάσει των ορθόδοξων τελετουργιών, εκτός νησιού.

Σε καμία από τις βενετικές αποικιακές κτήσεις δεν είχε συμβεί μια τέ-

τοια εξέγερση ενάντια στην ενότητα Βενετών και αποικιοκρατούμενων πληθυσμών. Αυτό εξηγεί γιατί η Βενετία πήρε πολύ σοβαρά αυτή την εξέγερση και αποφάσισε να χρησιμοποιήσει όλη τη στρατιωτική ισχύ της για να την καταστείλει. Για πέντε χρόνια, ο βενετικός στρατός πολεμούσε τους αντάρτες στο νησί. Αρχικά οι αντάρτες είχαν κινηθεί στα βουνά στη δυτική πλευρά του νησιού, απ' όπου εξαπέλυσαν τις πρώτες τους επιθέσεις. Ο πόλεμος συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 1368, όταν οι βενετικές δυνάμεις συνέλαβαν και εκτέλεσαν την τελευταία ομάδα ανταρτών. Εκ των υστέρων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εξέγερση επέδειξε δύο όψεις του πρώιμου καπιταλισμού: Πρώτον, η καταστολή της εξέγερσης στον Άγιο Τίτο αποκάλυψε ότι ο καπιταλισμός, ως νέου τύπου οικονομία, στηριζόταν στον πόλεμο και στη στρατιωτική καταστολή στις αποικίες. Δεύτερον, κατέδειξε τη γέννηση ενός επαναστατικού φαντασιακού· όπως το έθεσε η McKee, «όσο βραχύβια κι αν ήταν τελικά η εξέγερση, το πρότυπο που αναδείχτηκε στον Άγιο Τίτο ήταν ένα σπίθισμα ευρηματικής πολιτικής θέλησης η οποία επιχειρούσε να επαναπροσδιορίσει τους ανθρώπους της συγκεκριμένης αποικίας, όχι ως Έλληνες ή Λατίνους, αλλά ως Κρητικούς» (1994, σελ. 204).

Στην άλλη άκρη της αυτοκρατορίας, στην ακτή της Αδριατικής και στην ενδοχώρα της Δειναρικής οροσειράς, η Βενετία αντιμετώπιζε «θρησκευόμενους αναρχικούς» (Federici [2014, σελ. 54, σημ. 24]), τους Βογόμιλους (Αγαπημένους του Θεού), ένα αιρετικό κίνημα και μαχητικό αντάρτικο. Σε αυτούς ο Robinson είδε τις ιδέες του αντικαπιταλιστικού φαντασιακού του μεσαιωνικού κομμουνισμού: «Επρόκειτο για αιρέσεις (μαζί με κομμουνιστικές σχέτες, όπως οι Ουμιλιάτι και οι Κομμουνιάτι), οι οποίες όρισαν το τι σημαίνει αίρεση τον 11ο και 12ο αιώνα. Οι αιρέσεις αυτές, σε συμφωνία με τα μαζικά κινήματα “πληβείων της πόλης και της υπαίθρου”, απαιτούσαν από την Εκκλησία να οργανώσει Σταυροφορίες και στρατούς, όπως και Ιερά Εξέταση» (σελ. 46). Ο Robinson συνεχίζει:

Η ιδεολογία του κοινωνικού κινήματος –μανιχαϊκός δυϊσμός– είχε την αφητηρία της σε περιοχές εκτός Ευρώπης, στις ενδοχώρες της Κροατίας, της Σερβίας, της Δαλματίας και της Μικράς Ασίας. Γι' αυτό τα εν λόγω κινήματα ταυτίστηκαν με την αιρετική πίστη. Αλλά η πραγματική κοινωνική τους πρακτική οδήγησε στη δημιουργία σοσιαλιστικών κοινοτήτων· στην καταστροφή της ιδιωτικής περιουσίας και στον αφανισμό των αντιπροσώπων των τάξεων των γαιοκτημόνων· στην αναβίωση της κοινοκτημοσύνης· στην αναθεώρηση του κοινωνικού και πνευματικού ρόλου των γυναικών (2019β, σελ. 59).

Στις τάξεις των Βογομίλων φιλοξενήθηκαν επίσης οι πρώτες εκφράσεις μαχητικού φεμινισμού. Η Silvia Federici (2014) γράφει για την ιδιοποίηση του γυναικείου σώματος από τον μεσαιωνικό καπιταλισμό, για τη στέρηση από τις γυναίκες του δικαιώματος στη γη και τη γεωργική εργασία, την καταστολή των ιαματικών τεχνικών τους, την απαγόρευση της εκτός γάμου ζωής και τη μετατροπή τους σε εξεγερμένες αιρετικές ή «μάγισσες». Η σεξουαλική πολιτική της αρνητικής γεννητικότητας μεταξύ των Βογομίλων βρισκόταν σε έντονη αντίθεση με την υποχρεωτική τεκνοποίηση που επέβαλλε η Εκκλησία, αντανakλώντας παράλληλα την απόρριψη της δουλείας μέσα από την ίδια την άρνηση να φέρουν στον κόσμο παιδιά τα οποία θα γίνουν οι νέοι σκλάβοι. Ο «ριζοσπαστικός αναρχισμός» των Βογομίλων περιλάμβανε την πολιτική ανυπακοή και το ταξικό μίσος: στα μάτια των εκκλησιαστικών αρχών, οι Βογόμιλοι «διδάσκουν τους ανθρώπους τους να μην υπακούουν στους αφέντες τους, εξυβρίζουν τους πλούσιους, μισούν τον βασιλιά, εμπαίζουν τους πρεσβυτέρους, αποδοκιμάζουν τους βογιάρους, θεωρούν άθλιους στα μάτια του Θεού όσους υπηρετούν τον βασιλιά και απαγορεύουν στους δουλοπάραικους να εργάζονται για τον άρχοντά τους» (σελ. 56, σημ. 24). Αντιπροσωπεύοντας το ριζοσπαστικό φαινομενικό των χωρικών των Βαλκανίων, «οι Βογόμιλοι κήρυτταν στη γλώσσα του λαού και το μήνυμά τους γινόταν κατανοητό από τον λαό [...] η χαλαρή τους οργάνωση, η ελκυστική λύση που έδιναν στο πρόβλημα του Κακού και η αφοσίωσή τους στην κοινωνική διαμαρτυρία έκαναν το κίνημά τους εν πολλοίς ακατάβλητο» (Brownning [1975, σσ. 164-166]).

Το ριζοσπαστικό όραμα του βαλκανικού αιρετικού ισονομισμού ενέπνευσε ένα παρόμοιο όραμα στους Αναβαπτιστές μέσα στην ίδια τη Βενετία. Στην πόλη-Δημοκρατία, η αίρεση κινητοποιήσε κυρίως τεχνίτες, όπως «τσαγκάρηδες, κλωστούφαντουργούς, πιλοποιούς, ακονιστές μαχαιριών και κατασκευαστές ξιφών» (Martin [2020, σελ. 24]). Οι Βενετοί Αναβαπτιστές αρνήθηκαν τη δουκική και δικαστική εξουσία και υποστήριζαν τις αρχές της Αγίας Γραφής. Ο Michael Gaismaier, γιος ενός μεταλλωρύχου από την πόλη Στέρτσινγκ του Τιρόλου και κεντρική φιγούρα στην ανάπτυξη ενός ριζοσπαστικού ουτοπικού οράματος, κινητοποιήθηκε από τις ριζοσπαστικές ιδέες που διακινούσαν πολλοί χωρικοί και τεχνίτες στη βόρεια Ιταλία. Για τις βενετικές Αρχές, οι Αναβαπτιστές εκπροσωπούσαν έναν πυρήνα δυνητικής θρησκευτικής και πολιτικής ανυπακοής μέσα στην ίδια τη Βενετία. Σύμφωνα με τον John Jeffries Martin, οι Βενετοί Αναβαπτιστές με τη «ριζοσπαστική τους κριτική στους κοσμικούς δικαστές – υποβοηθούμενη τόσο από έναν αξιοπρόσεκτο βαθμό κοινωνικής συνοχής

όσο και από την παρουσία ενός διεθνούς δικτύου υποστήριξης— δείχνουν την ύπαρξη τουλάχιστον ενός εναλλακτικού πολιτικού φαντασιακού στη Βενετία του 16ου αιώνα» (σελ. 94).

Ο εκχριστιανισμός των παγανιστών Σλάβων ήταν ίσως μια κίνηση προστασίας από τη βενετική δουλεία. Σύμφωνα με τον William D. Phillips, ήδη από το 840 η Βενετία είχε υπογράψει μια συνθήκη με άλλες ιταλικές πόλεις, η οποία απαγόρευε το εμπόριο χριστιανών σκλάβων· «έκτοτε, αναγκάστηκαν να ψάξουν για σκλάβους σε πιο μακρινά μέρη. Έτσι, πήγαν στην κοντινή Δαλματία, στην άλλη πλευρά της Αδριατικής, όπου αγόρασαν σκλάβους από τους εμπόρους που ζούσαν στο στόμιο του ποταμού Νερέτβα, ενώ έκαναν και τις δικές τους επιδρομές για να αποκτήσουν Δαλματούς σκλάβους [...]. Ωστόσο, παρά τις σποραδικές προσπάθειες των πολιτικών και κληρικών αρχών για διακοπή του δουλεμπορίου, η Βενετία δεν το εγκατέλειψε ποτέ» (1985, σελ. 63). Ο θεολόγος Paolo Sarpi όρισε, το 1615, τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει η Βενετία απέναντι στους Δαλματούς Σλάβους: «Αν θέλεις την αφοσίωση των Δαλματών, κράτα τους αγράμματους και πεινασμένους» (στο: Edwards [1974, σελ. 158]).

Ωστόσο, με την άφιξη των Οθωμανών στα Δυτικά Βαλκάνια, η υποδούλωση των Μουσουλμάνων έγινε για τους Χριστιανούς μια θρησκευτική υπόθεση. Ο αναπτυσσόμενος βενετικός καπιταλισμός βρήκε στους Οθωμανούς γείτονες έναν πολύτιμο εμπορικό συνεργάτη· «καραβάνια μέχρι και σαράντα χιλιάδων αλόγων έφταναν κάθε χρόνο από την Ουγγαρία, την Κροατία και την Ανατολική Γερμανία για να μεταφέρουν βενετικό αλάτι από την Ίστρια» (Molmenti [1906, σελ. 124]). Οι εμπορικοί δρόμοι περνούσαν από τις δαλματικές ακτές και διέσχιζαν τα Δυτικά Βαλκάνια, πηγαίνοντας προς Βορρά. Οι δρόμοι αυτοί ήταν οι φλέβες για την κυκλοφορία του κεφαλαίου, ιδιαίτερα σημαντικοί για τη διαμόρφωση της ηπειρωτικής διασύνδεσης εμπορίου και κεφαλαιακών επενδύσεων. Σε αυτή την ιστορική και γεωγραφική διασταύρωση, η βαλκανική ληστεία ξεφύτρωσε σαν μανιτάρι κατά μήκος των εμπορικών δρόμων, ληστεύοντας και διακόπτοντας την ανάπτυξη του βενετικού πολεμικού καπιταλισμού.

Οι Βενετοί και οι Οθωμανοί, με στρατιωτικά μέσα πίεσης, περικύκλωσαν τις σλαβικές επικράτειες στα Δυτικά Βαλκάνια και τις μετέτρεψαν σε ένα είδος νεκρής ζώνης όπου οι Σλάβοι χωρικοί κατείχαν εδάφη εκτός του όποιου κρατικού ελέγχου. Από τον 8ο αιώνα και για εκατόν πενήντα χρόνια, «Σλάβοι πειρατές» από την λεκάνη του ποταμού Νερέτβα παρενοχλούσαν

και λήστευαν τα βενετικά σκάφη που έπλεαν στις ακτές της Αδριατικής (Momenti [1906, σελ. 116]). Μετά την καταστολή τους, οι Βενετοί του 15ου αιώνα αντιμετώπισαν μια άλλη αντίστοιχη ομάδα, τους Ουσκόκους από το δαλματικό λιμάνι του Σένι. Οι Ουσκόκοι ήταν κάτι σαν κοινότητα πολεμιστών και πραγματοποιούσαν ένα διμέτωπο ανταρτοπόλεμο: στη θάλασσα εναντίον των Βενετών και στην ενδοχώρα εναντίον των Οθωμανών. Η Catherine Wendy Bracewell περιγράφει τους Οσκόκους ως εξής: «Στη μεθοριακή νεκρή ζώνη, εκεί όπου δεν έφτανε η εξουσία του κράτους, οι κάτοικοι διαμόρφωσαν τους δικούς τους κώδικες συμπεριφοράς. Ανάπτυξαν επίσης νέες μορφές κοινότητας και ταυτότητας» (2010, σελ. 13).

Η αντίσταση στη βενετική κυριαρχία στις δαλματικές ακτές και, στην ενδοχώρα, στη βαριά φορολογία των Οθωμανών οδήγησε στην ανάδυση του φαινομένου που ο Eric Hobsbawm αποκάλεσε «κοινωνική ληστεία». Οι Βαλκάνιοι «κοινωνικοί ληστές» ήταν μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού φαινομένου που εκτεινόταν σε όλη την Ευρώπη, από την Αγγλία ως τη Ρωσία και από την Κεντρική ως τη Νότια Ευρώπη. Επρόκειτο για οπλισμένες κοινότητες του ευρωπαϊκού προλεταριάτου προερχόμενες από τις τάξεις των ελεύθερων χωρικών που είχαν αποτινάξει την ιδιότητα του δουλοπάροικου και του σκλάβου. Παρότι είχαν τεθεί εκτός νόμου από τους κυβερνώντες με την κατηγορία του εγκληματία, όπως υποστηρίζει ο Hobsbawm, «ο κόσμος τούς θεωρούσε ήρωες, προστάτες, εκδικητές, αγωνιστές της δικαιοσύνης, ίσως ακόμα και απελευθερωτές, και οπωσδήποτε ανθρώπους που αξίζουν θαυμασμό, βοήθεια και συμπαράσταση» (1969, σελ. 13). Στα Βαλκάνια, τέτοιες παράνομες ομάδες ήταν γνωστές ως «χαιδούκοι, κλέφτες, ουσκόκοι και κομιτατζήδες»· θεωρούνταν εχθροί των Τούρκων, των Βενετών και των Αυστριακών.

Ενώ οι περισσότερες ομάδες «κοινωνικής ληστείας» σε όλη την Ευρώπη διατηρήθηκαν σε πολιτική και ηθική αμφισημία, ο ορισμός των χαιδούκων, όπως επιμένει ο Hobsbawm, ήταν θεμελιωδώς πολιτικός. Ο Hobsbawm αναγνωρίζει την αγωνιστική παράδοση των χαιδούκων κατά της καταπιεστικής εξουσίας: «... οι χαιδούκοι δεν ήταν απλά συμπτώματα αναταραχής αλλά πυρήνες υποψήφιων απελευθερωτών, και ο λαός αναγνώριζε αυτή τους την ιδιότητα» (σελ. 71). «Οι ομάδες των χαιδούκων ακολουθούσαν (εκλεγμένους) βοεβόδες ή δούκες, που είχαν καθήκον να προμηθεύουν όπλα, με τη βοήθεια ενός σημαιοφόρου ή μπαϊρακτάρη, που κρατούσε το κόκκινο ή πράσινο λάβαρο, έχοντας ταυτόχρονα καθήκοντα ταμίας και υπεύθυνου επιμελητείας» (σελ. 66). Όπως επισήμανε ο Franks, οι χαιδούκοι θεωρούσαν τον εαυτό τους «ελεύθερο άνθρωπο, και

από αυτή την άποψη σχεδόν ίσο με άρχοντα ή βασιλιά, έναν άνθρωπο που είχε κερδίσει με αυτή την έννοια προσωπική χειραφέτηση και επομένως υπεροχή» (σελ. 67). Επίσης, η ελευθερία των χαϊδούκων «συνεπάγεται την ισότητα των χαϊδούκων» (σελ. 67). Ήταν γνωστοί όχι ως θεσμικοί ηγέτες, αλλά ακριβώς με το κύρος του Novak και των γιων του, του Grujo και Radivoj, του Mihat του βοσκού, του Rado του Σόκολ, του Vujadin, του Panyot Hiton και του Δημήτριου Μακρή.¹⁰

■ Συμπέρασμα

Στο άρθρο αυτό, προσπάθησα να δείξω τη χρησιμότητα που μπορεί να έχει σήμερα ο μαύρος μαρξισμός, ως έκφραση της Μαύρης Ριζοσπαστικής Παράδοσης, για την κριτική μελέτη των Βαλκανίων. Στο βιβλίο του *Μαύρος μαρξισμός*, ο Robinson υπογραμμίζει τη σημασία που έχουν η φεουδαρχία και οι φυλετικοποιημένες κοινωνικές συνθήκες για τις απαρχές του καπιταλισμού ως φυλετισμού, ενώ επίσης αναπλάθει τη σημασία της μεσαιωνικής περιοχής των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου θεωρώντας τη ως την πρώτη περιφερειακή γεωγραφία του αναδυόμενου Τρίτου Κόσμου. Από την άποψη αυτή, η ανάπτυξη του καπιταλισμού ως φυλετισμού συνδέει χωρικά και ιστορικά τη δουλεία στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο με τη διατλαντική δουλεία. Μια τέτοια ιστορική συνδεσιμότητα ανοίγει ένα χώρο κριτικών συσχετίσεων, στον οποίο το ένα φαινόμενο μπορεί να αναλυθεί με τους όρους του άλλου. Οι κριτικές βαλκανικές σπουδές θα πρέπει να απομακρυνθούν από την ευρωκεντρική οικουμενικότητα και να εστιαστούν στις ιστορικές ιδιαιτερότητες του καπιταλισμού ως φυλετισμού. Εφόσον η δουλεία παρήγαγε την Ευρώπη ως Δύση, η δυτική λογοθετική κατασκευή των Βαλκανίων ως Άλλων, ως ατελώς Ευρωπαίων, ως κρυπτοαποικιακών ή παθολογικών Ευρωπαίων, θα πρέπει να είναι δευτερεύουσα μπροστά στον πρωταρχικό στόχο των βαλκανικών σπουδών, δηλαδή στην κατάργηση της Ευρώπης ως πολιτισμού φυλετικού καπιταλισμού.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Βαγγέλης Πούλιος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΛΟΤΥΧΟΣ (VANGELIS CALOTYCHOS), ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΣΙΜΠΙΡΙΔΟΥ

¹⁰ Οι γυναίκες μπορούσαν να μπουν στις ομάδες των χαϊδούκων, μόνο αν ντύνονταν και πολεμούσαν σαν άντρες. Για αυτό το φαινόμενο, γνωστό και ως το «τρίτο φύλο» των Βαλκανίων, βλ. Rene Gremaux (1989).

Βιβλιογραφία

- Agnew, John (2009). «Making the Strange Familiar: Geographical Analogy in Global Geopolitics», *The Geographical Review*, 99 (3), σσ. 426-443.
- Arendt, Hannah (2008 [1963]). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Λονδίνο: Penguin, 2008 (ελληνική έκδοση: Arendt, Hannah [2009]. *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ: Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μτφρ.: Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες).
- Baker, Katherine (2018). *Race and the Yugoslav Region*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Bakić-Hayden, Milica (1995). «“Nesting Orientalism”: The Case of Former Yugoslavia», *Slavic Review*, 54 (4), σσ. 917-931.
- Bakić-Hayden, Milica (2002). «What’s So Byzantine About the Balkans?», στο: Dušan I. Bjelić – Obrad Savić (επιμ.). *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: The MIT Press, σσ. 61-78.
- Bakić-Hayden, Milica – Hayden, Bob (1992). «Orientalist Variations on the Theme “Balkans”: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics», *Slavic Review*, 51 (1), σσ. 1-15.
- Best, L.A. (1968). «Outlines of a Model of Pure Plantation Economy», *Social and Economic Studies*, 17 (3), σσ. 283-326.
- Bracewell, C. Wendy (2010). *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ιθάκα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- Braudel, Fernand (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, (V.I.). Νέα Υόρκη: Harper & Row Publishers (ελληνική έκδοση: Braudel, Fernand [1997]. *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μτφρ.: Κλαίρη Μπισσοτάκη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας).
- Browning, Robert (1975). *Byzantium and Bulgaria: A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*. Μπέρκλι, Καλιφόρνια: University of California Press.
- Bucur, Maria (2000). *Eugenics and Modernization in Interwar Romania*. Πίτσμπουργκ: University of Pittsburgh Press.
- Coureas, Nicholas (2005). «The Economy», στο: Chris Schabeland – Angel Nicolaou Konnari (επιμ.). *Cyprus: Society and Culture (1191-1374)*. Λάντνεν: Brill Academic Publishing, σσ. 103-156.
- Cox, Oliver C. (1995). *The Foundations of Capitalism*. Νέα Υόρκη: Philosophical Library.
- Crowley, Roger (2011). *City of Fortune. How Venice Ruled the Seas*. Λονδίνο: Penguin.
- Curtin, Philip D. (1995). *The Rise and Fall of the Plantation Complex*. Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press.
- Dainotto, Roberto M. (2007). *Europe (in Theory)*. Ντάραμ: Duke University Press.
- Davis, David B. (2001). «Looking at Slavery at Broader Perspectives», *The American Historical Review* 105 (2), σσ. 452-466.
- Davis, Robert C. – Ravid, Benjamin (2001). *The Jews of Early Modern Venice*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins University Press.
- Duby, Georges (1974). *The Early Growth of the European Economy*. Ιθάκα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press.

- Federici, Silvia (2004). *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation*. Μπρούκλιν, Νέα Υόρκη: Autonomedia (ελληνική έκδοση: Federici, Silvia [2014]. *Ο Καλιμπάν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ.: Ίρια Γραμμένου – Λία Γυιόκα – Παναγιώτης Μπίκας. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων).
- Fynn-Paul, Jeff (2009). «Empire, Monotheism and Slavery in the Greater Mediterranean Region from Antiquity to the Early Medieval Era», *Past & Present*, 205, σσ. 3-40.
- Galloway, J.H. (1977). «The Mediterranean Sugar Industry», *Geographical Review* 67 (2), σσ. 177-194.
- Goldworthy, Vesna (1998). *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Gourgouris, Stathis (1996). *Dream Nation. Enlightenment, Colonization and the Institutions of Modern Greece*. Στάνφορντ, Καλιφόρνια: Stanford University Press (ελληνική έκδοση: Gourgouris, Stathis [2007]. *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέαση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ.: Θανάσης Κατσικερός, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική).
- Greenfield, Sidney (1979). «Plantations, Sugar Cane and Slavery», *Historical Reflections* 6 (1), σσ. 85-119.
- Grémaux, René (1989). «Woman Becomes Man in the Balkans», στο: Gilbert Herdt (επιμ.). *Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. Νέα Υόρκη: Zone Books, σσ. 241-284.
- Hadjikyriacou, Antonis (2011). *Ottoman Cyprus in the 18th Century. A Review of Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, διδακτορική διατριβή στο SOAS University of London.
- Herzfeld, Michael (2002). «The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism», *South Atlantic Quarterly*, 101 (4), σσ. 899-926.
- Hesse, Barnor (2007). «Racialized Modernity: An analytics of white mythology», *Ethnic and Racial Studies*, 30 (4), σσ. 643-663.
- Hobsbawm, Eric, J. (1969). *Bandits*. Λονδίνο: The Trinity Press (ελληνική έκδοση: Hobsbawm, Eric, J. [2010]. *Ληστές*, μτφρ.: Νίκος Κούρκουλος. Αθήνα: Θεμέλιο).
- Jones, Howard M. (1942). «Origins of the Colonial Idea in England», *Proceedings of the American Philosophical Society* 85 (5), σσ. 448-465.
- Kuperberg, Jeremy (2021). «The Color Line in Southern Europe: A Du Boisian Analysis of the Yugoslav Region», *Social Problems*, 68 (2), σσ. 384-299.
- Lawrence, Ken (1976). *Marx on American Slavery*. Μεσοδυτικές Πολιτείες: Sojourner Truth Organization.
- Liakos, Antonis (2013). «The Canon of European History and the Conceptual Framework of National Historiographies», στο: Matthias Middeland – Lluís Roura (επιμ.). *Transnational Challenges to National History Writing*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, σσ. 315-432.
- Malkiel, David J. (2001). «The Ghetto Republic», στο: Robert C. Davis – Benjamin Ravid (επιμ.). *The Jews of Early Modern Venice*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins University Press, σσ. 117-142.
- Martin, John J. (2020). «Popular Heresies and Dream of Political Transformation in Sixteenth-Century Venice», στο: Maartje Gelder – Claire Judde de Larivière

- (επιμ.). *Popular Politics in an Aristocratic Republic (The Body in the City)*. Λονδίνο: Routledge, σσ. 88-104.
- Marx, Karl (1975) *Capital*, τ. 1. Νέα Υόρκη: International Publishers Co., INC (ελληνική μετάφραση: Marx, Karl [2012]. *Το Κεφάλαιο*, Πρώτος τόμος, μτφρ.: Παναγιώτης Μαυρομμάτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή).
- Marx, Karl (1992). *The Poverty of Philosophy: A Reply to M. Proudhon's "Philosophy of Poverty"*. Νέα Υόρκη: International Publishers (ελληνική έκδοση: Marx, Karl [1985]. *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας: Απάντηση στο έργο του Προυντόν «Η φιλοσοφία της αθλιότητας»*, μτφρ.: Γεωργία Δεληγιάννη-Αναστασιάδη. Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδη).
- Marx, Karl – Engels, Fredrich (1973). *Selected Works*, τ. 1. Μόσχα: Progress Press.
- McKeen, Sally (1994). «The Revolt of St Tito in Fourteenth Century Venetian Crete: A Reassessment», *Mediterranean Historical Review*, 9 (2), σσ. 173-204.
- Mintz, Sidney W. (1986). *Sweetness and Power*. Λονδίνο: Penguin.
- Molmenti, Pompeo (1906). *Venice: Its Individual Growth from the Earliest Beginnings to the Fall of the Republic*. Σικάγο: V.I.A.C. McClurg & CO.
- O'Connell, Monique (2020). «Memorizing Conspiracy and Unrest. Venetian Historical Writing at the Time of the Sixteenth Century», στο: Maartje Gelder – Claire Judde de Larivière, J. (επιμ.). *Popular Politics in an Aristocratic Republic (The Body in the City): Political Conflict and Social Contestation in Late Medieval and Early Modern Venice*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 45-68.
- Phillips, William. D. (1985). *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Robinson, Cedric J. (2000). *Black Marxism. The Making of the Black Radical Tradition*. Τσάπελ Χιλ: The University of North Carolina Press.
- Robinson, Cedric. J. (2019^α). *On Racial Capitalism, Black Internationalism, and Cultures of Resistance*. Λονδίνο: Pluto Press.
- Robinson, Cedric J. (2019β). *An Anthropology of Marxism*. Τσάπελ Χιλ: The University of North Carolina Press (ελληνική έκδοση: Robinson, Cedric J. [2022]. *Ανθρωπολογία του μαρξισμού*, μτφρ.: Αλέξανδρος Μανωλάτος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης).
- Said, Edward (1979). *Orientalism*. Νέα Υόρκη: Vintage (ελληνική έκδοση: Said, Edward [1996]. *Οριενταλισμός*, μτφρ.: Φώτης Τερζάκης. Αθήνα: Νεφέλη).
- Simon-Aaron, Charles (2008). *The Atlantic Slave Trade: Empire, Enlightenment, and the Cult of the Unthinking Negro*. Νέα Υόρκη: Edwin Mellen.
- Šelmić, Radman (2018). «Financialization in the Crypto-Colonies: Greece and Thailand», *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies* 20 (6), σσ. 868-889.
- Stanziani, Alessandro (2013). «Slavery, Debt and Bondage: The Mediterranean and the Euroasia Connection from the Fifteenth to the Eighteenth Century», στο: Gwyn Campbell – Alessandro Stanzia (επιμ.). *Debt and Slavery in the Mediterranean and Atlantic Worlds*. Λονδίνο: Pickering & Chatto, σσ. 39-48.
- Thomas, C.Y. (1968). «A Model of Pure Plantation Economy: Comment», *Social and Economic Studies* 17 (3), σσ. 339-348.
- Todorova, Maria (1994). «The Balkans: From Discovery to Invention», *Slavic Review* 53 (2), σσ. 453-482.
- Todorova, Maria (2009). *Imagining the Balkans*. Οξφόρδη: Oxford University Press

- (ελληνική έκδοση: Todorova, Maria [2005]. *Βαλκάνια, η δυτική φαντασίωση*, μτφρ.: Ιουλία Κολοβού. Αθήνα: Επίκεντρο).
- Todorova, Maria (2010). «Balkanism and Postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View», στο: Costica Bradatan – Serguei A. Oushakine (επιμ.). *Marx's Shadow: Knowledge, Power, and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*. Νέα Υόρκη: Lexington Books, σσ. 175-195.
- Trubeta, Sevasti (2013). *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*. Λάιντεν: Brill.
- Turda, Marius (2015). *The History of East-European Eugenics (1900–1945)*. Νέα Υόρκη: Bloomsbury Academic.
- Turda, Marius – Weindling, Paul J. (2007). «Blood and Homeland»: *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe (1900-1940)*. Βουδαπέστη: Central European University Press.
- Verlinde, Paul (1970). *The Beginnings of Modern Colonization*. Ιθάκα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- Wartburg, Marie-Louise von (1983). «The Medieval Cane Sugar Industry in Cyprus: Results of Recent Excavation», *The Antiquaries Journal* 63 (2), σσ. 298-314.
- Wendi, Herman – R.W.S.W. (1923). «Marxism and the Southern Slavs Question», *Slavonic Review*, 2 (5), σσ. 189-307.
- William, Eric (1994). *Capitalism and Slavery*. Ντάραμ: North Carolina University Press.
- Yeomans, Rory (2013). *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism (1941-1945)*. Πίτσμπουργκ: University of Pittsburgh Press.